

OD MARGINA PREMA JUŽNOSLAVENSKOM ROMSKOM ŽENSKOM KNJIŽEVNOM I KULTURNOM POKRETU¹

Merima **Omeragić**, National Yang Ming Chiao Tung University, International Center for Cultural Studies, knjizevnost_pusshak@yahoo.com

Original scientific paper
DOI: 10.31902/fl.48.2024.6
UDC: 821.214.58.09(497)

Apstrakt: U radu polazim od pitanja istraživanja romske ženske književnosti našeg podneblja iz transnacionalne i dekolonijalne feminističke teorijske perspektive. Predmetno istraživanje je konstruisano u odnosu na zadatak filozofskog prevođenja između kultura u kontaktu. S odabranim postupkom se unose ideje u diskriminacijom ograničena znanja, dok s druge strane prevođenje se uspostavlja kao oblik otpora. Prevođenje omogućava stvaranje azila i uzajamnog kulturnog i književnog djelovanja. Kada se radi o kulturi i književnosti Romkinja, birani pristup dobija na značaju s otkrivanjem kulturo-rasizma i epistemološki uvjetovanih stereotipa u ime kojih se odbacuju narodi, pojedinke i njihovo umjetničko stvaralaštvo. U teorijski okvir uključujem transnacionalni feminizam uz čije ću interseksionalne postavke da identificiram, razložim, te remetim dvostruku drugost i višestruku diskriminiranost Romkinja. Ideja je i povezivanje prostora romske zajednice i južnoslavenskih naroda (njihovih diskursa i narativa), naučno praćenje nejednakosti kroz istoriju, te uključivanje ženske romske književnosti i kulture u sisteme izučavanja. Kroz transnacionalno feminističko prevođenje planiram da ostvarim zadatak suzbijanja rasizma, odgovorno pišem o oslobođenju do pravde, te u vezi s integracijom romoloških studija da se pozabavim pitanjem interakcije, odnosno od otvorenosti od većinskih ka manjinskim kulturama. Predmet i ciljevi rada su definirani zadatkom rekonstrukcije romske ženske književne tradicije u južnoslavenskom kulturnom polju, ali i sprečavanjem kontinuiranog brisanja Druge – pri čemu posežem za dekolonijalnom feminističkom analizom identiteta Romkinja. Stoga, razmatram pitanje moje pozicije istraživačice definirane „privilegijom“ i potrebom savezništva, kako bih dekonstruisala dominantne narative putem proširivanja i afirmacije ženske romske kulture uopšte. U poglavlju rada koje se odnosi na vidljivost ženske romske književnosti težim da mapiram prva naučna istraživanja predmetnog polja dajući kratak katalog postojećih radova, i uz centralni fokus na pionirske radove Hedine Tahirović-

¹ Kraća verzija ovog rada predstavljena je na Međunarodnoj konferenciji *Pokret/pokreti u književnosti*, u organizaciji Crnogorske asocijacije za američke studije „Dr Biljana Milatović“ i American Corner Podgorica, Crna Gora, koja je održana 10. novembra 2023. godine.

Sijerčić i Iskre Vuksanović. Predstavljajući rad ovih istraživačica težim da odredim početnu tačku i zamah za razvitak ženskog južnoslavenskog romskog kulturnog pokreta, zato pratim interpretacije motiva u poeziji i prozi naših romskih spisateljica, a koji su određeni iskustvima rasizma, i patrijarhalne tradicije. U konačnici kao epilog ovog istraživanja sačinjavam skicu za buduća istraživanja predstavljajući imena i djela romskih spisateljica koje nisu obuhvaćene u dosadašnjim istraživačkim radovima.

Ključne riječi: transnacionalni feminizam, prevođenje, romologija, bosanskohercegovački i južnoslavenski kontekst, književnost, kultura, romski ženski pokret, dekolonijalni feminizam, Hedina Tahirović-Sijerčić, Iskra Vuksanović, romske spisateljice.

1. Transnacionalni feminizam, prevođenje kultura i književnosti u kontaktu

Aksiom izučavanja romske kulture u bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj naučnoj sferi je determinisan izazovnim zadatkom dekonstrukcije diskriminacije i rasizma utemeljenih na stereotipima o cijelom jednom subetnosu, manjinskom narodu i zajednici.² Na temelju generiranja stereotipa o narodu i uslijed nepoznavanja njihove kulture od strane neroma što ističe Dragan Todorović (2004) formirana su opšta mjesta i predodžbe o romskoj kulturi i književnosti. Dakle, stereotipi proizlaze iz zazora od drugosti, određivanja neukotivog „romantičnog temperamenta“ sa idealom „slobode koja se smješta izvan svih društvenih institucija“ (Dalbello, 1989: 421-441). S druge strane, usmjeravanje na fenomen temperamenta je filozofski proizvod obilježen patogenim i rasnim sadržajem. Konkretniji sud o poziciji romske kulture izrekla je Marija Dalbello ističući da su „stereotipi o Romima u zapadnoevropskom kulturnom kontekstu dosegli status univerzalnih i predominantnih stereotipa, tako da su postale doslovno metafora za sebe“ (Dalbello 1989: 421-441). Konkretnije, „dominantna ideologija i kultura bez greške razumijevaju [...] i romsku književnost kao folklornu bez fokusa na savremene kreacije“ (Tahirović-Sijerčić 2017: 13-41). Dimenziju više sačinjava interes za reprezentacijama praksi pozicioniranja romskih žena u potčinjenoj kulturi i represivnom društvu koje ih smješta u zonu dvostruke drugosti prema dominantnom sistemu,

² Referiram se na povijest migracija koje na Balkanu počele od 14. vijeka, a u svijetu jako rano čak između 5. i 7. vijeka; potom na pluralnost romskih grupa i podgrupa širom svijeta, odnosno njihovu nehomogenost kao nesvodivost na jedinstven identitet, granice i kulturu, njihov status evropskih manjina i slično.

i u odnosu na potčinjenost potčinjenom muškarcu³ sopstvene zajednice. Zvanični sistemi osporavaju manjinske kulture smatrajući da su njihove/i autorke/i niža bića „koja karakterizira odsutnost razuma, ljepote ili uma – tobože prirodno sposobnoga za znanstvena ili tehnička otkrića“ (Vergès 2023: 27). Iz navedenog razloga potrebno je u polje književnosti učiniti interseksijsku intervenciju po kojoj će se interpretirati „dvostruka 'drugost drugosti' Romkinja“, prozvedena iz vladajućih diskriminirajućih struja i od strane sopstvene romske zajednice. Potonje, podrazumijeva da „zbog iskakanja iz tradicijskog i kulturnog šablona romske grupe ili familije u kojoj žena, ma koliko stvarala i pisala, nema svoju vrijednost u romskoj književnosti“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 26-27).

S obzirom na polazišta o univerzalnom gledištu, u izazovnoj temi o poziciji ženske romske književnosti i kulture u naučno istraživanje uvodim transnacionalni feminizam usmjeren na „decentriranje zapadnjačkih epistemologija [...] s ciljem remećenja usađenih hegemonija nacionalističkih ideologija sa svim njihovim heteropatrijarhalnim konotacijama“ (Hunde et al. 2019: 3-8). Pomenuti princip se generira na bazi prelaska granica i rada na izazovima jednakosti. Imajući u vidu da dominantni diskursi oblikuju i usmjeravaju i kulturu, te unutar nje i književnost, za transnacionalne istraživačice važno je „da mapiraju kako se to događa kao poruku otpora tome“ (Mason 2017: 62-89). Isključivo, generirajući transnacionalni okvir moći ću povezati nasilno razdvojene i opozicionirane sredine romske zajednice i zajednica južnoslavenskih naroda, njihove istorije i diskurse, savremene političke ideje, te opresivne društvene prakse koje se reflektiraju na rodna pitanja i poziciju, ali i kulturu romskih žena. Premda kontekstualiziram romsku žensku književnost i kulturu sa južnoslavenskim uopšte, transnacionalna feministička paradigma će mi omogućiti i ispitivanje stratifikacije rodnih uloga, te „praćenja istorijskih struktura nejednakosti“ (Mason 2017: 62).

Istovremeno, drugi temelj za rad predstavljaju kulture u kontaktu, to jest ideja *prevođenja* kao filozofskog pristupa u transferu znanja u univerzalno. U studiji *Politike prevođenja* (2022) Rada Iveković uvodi naučni princip kodiran kao „jedini univerzalni jezik“ (Iveković 2022: 277) kojim se prožimaju, propitivaju i otvaraju, štaviše komuniciraju i dekoloniziraju kulture nadilazeći sve vrste izolacija i granica. Shvaćeno na taj način, prevođenje funkcioniše kao izvorno stanje ili uvjet, a i „vitalni oblik otpora (kroz *diferencijalni* kritički izraz razlika) hegemonijskim linijama nametanja značenja (jednog značenja)“ (Iveković 2022: 174).

³ U skladu sa podrazumijevajućim diskursom, muškarac pripadnik romske zajednice koji potčinjava romsku ženu je i sam potčinjen muškarcima koji drže dominantne pozicije u društvu.

Stoga, politike prevođenja uključuju otvaranje značenja, tendenciju opisivanja alternativne povijesti i metamorfozu samih tekstova u činu interpretacije. U ovom radu prevođenje postaje transnacionalna nužnost, najprije kritika ideologije koja proizvodi binarne reprezentacije, ali i osnova za društveno pregovanje oko pozicija, kao i za šire komuniciranje vrijednosti i vidljivosti ženske romske kulture karakteristične za naše podneblje. Naglasak nije na prinudnoj asimilaciji ili provincijalizaciji manjinske kulture, kao ni na pukoj priči o razlikama, već na urušavanju stanja potčinjenosti, na borbi protiv progona, isključenosti i diskriminacije, odnosno na eliminaciji kulturo-rasizma. Kultura Romkinja i Roma se nalazi u raljama sistema koji je utemeljen u gledištu na drugost, te stoga i marginalizirana jer je „njihova drugost i u okviru većinskih i manjinskih naroda“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 23). Zapravo, i specifično ženska romska kultura se vrednuje kroz fokus epistemoloških vrijednosti koje treba osporavati. Upravo će se sa prevođenjem opozicioniranih kultura pod transnacionalnim okriljem otkriti figuriranje romoloških studija ukrštenih sa bosanskohercegovačkim i južnoslavenskim kontekstima.

Romologija kao široko naučno polje rekonstruiše pojave nastale u konkretnim istorijskim i geografskim toposima u kojima su se odvijali događaji, procesi i pokrenula svijest naroda. Posredstvom svijesti artikulišu se vrijednosti odražene u formama kao što su istorija, kultura, društvo, jezik, književnost i pismenost, a koje predstavljaju nasljedni kapital zajednice.⁴ Osnovni princip romologije sadržan je u težnji da se prevaziđe „sve što ometa socijalnu integraciju Roma“ (Đurić 2021: 27) u odnosu na dominantno društvo, naciju i države u kojima romske zajednice opstaju. Posebnost ovih studija proističe iz prioriteta istraživanja društvenih praksi motivisanih razaranjem stereotipa i izolacije Romkinja i Roma, i s razvojem romistike kao nauke o jeziku i književnosti, te literaturi uopšte. Slijedom identificiranih principa nauke – i angažirane potrebe za suzbijanjem rasizma, kao i o radu na ideji prevođenja skupa sa bosanskohercegovačkom i južnoslavenskim kulturama – generiram okvir za matično istraživanje. Upozoravam i na činjenicu po kojoj se stvara uporište u međukulturnom dijalogu i omogućavaju doslovni prevodi sa romskog na *zajednički jezik*⁵ čime se obezbjeđuje naučna interakcija i preduslov za stvaranje i kontekstualizaciju znanja, odnosno prohodnost i otvorenost većinskih

⁴ Iako se interes za ovom disciplinom pojavio još 60-ih godina, romologija je kao “logos o životu Roma” (Đurić 2021: 26) oformljena tek krajem 20. vijeka u američkim i evropskim akademskim poljima.

⁵ Ili bosanski/crnogorski/hrvatski/sprski jezik.

kultura prema manjinskim i obratno.⁶

Transnacionalnost uopšte, i u okviru ove hipoteze funkcionira i kroz zadatke demaskiranja „heteropatrijarhalnog nacionalizma“ (Hundle et al. 2019: 3-8) koji determinira odnos centar i margina, opis potencijala gledišta margine i otuđenosti, i nudi drugačiju formu dijaloga. Razmjena uključuje i vježbanje mišljena putem nezaustavljivog re-kontekstualiziranja „unutar druge (makar i srodne) ovakve ili onakve kulture i jezika“ (Iveković 2022: 303). Cilj vježbanja transnacionalnog feminističkog prevođenja je stvaranje novih konteksta znanja i ulazak u prostore oslobođenja. U ovom radu se stoga, fokusiram na razbijanje margine ili onog što Gayatri Chakavorty Spivak imenuje glavnom karakteristikom margine, a to je „epistemičko nasilje“ (Spivak 2011: 99). Vježbu izvodim na način da ispitujem gipkost ženske romske kulture i književnosti, svjesno podvođeci polje pod angažman u smjeru artikulacije pokreta (i) kroz kulturu i književnost.

Predmet i cilj ovog rada su rekonstrukcija začetka ženskog romskog kulturnog i književnog pokreta; izazov jednoznačnim nacionalnim korpusima kroz otvaranje mjesta za razumijevanje drugačijih sadržaja; konteksta i perspektiva na ženske živote opisane i obuhvaćene ovim poljima; potresanje centralizma kultura u regiji; razaranje lažnih univerzalija i evrocentrične epistemičnosti; mapiranje rada prve/prvih istraživačice/a ženske romske kulture i književnosti; kao i rad na analizi specifičnosti umjetničkog izričaja naših romskih spisateljica.

2. Dekoloniziranje: romkinja sestra, a ne autsajderka

U revizijskom čitanju u eseju „Under Western Eyes“ (2002) Chandra Talpade Mohanty u kontekstu transnacionalnog indijskog pitanja iznosi značajan aspekt fokusa istraživanja koji nije samo interseksijski, odnosno povezan sa rasom, klasom, rodom, nacijom i seksualnošću žena, već uključuje i „uzajamnost i binarnu povezanost, koje sugeriraju

⁶ Osim što nadilazi razlike u grupama i heterogenost kulture Romkinja i Roma, romski jezik predstavlja prepreku i u politikama prevođenja. Razlog tome je nedostatak adekvatne osnove za susret i dodir kultura, ali i niz drugih presudnih pitanja kakva su uskraćivanje prava na jezik u državnim sistemima u kojima žive Romkinje/Romi, činjenica o izoliranosti romskog jezika (*Romani čhib*) kojeg govore preko 15 miliona ljudi romskog porijekla širom svijeta uz različite dijalekte i idiome, pri čemu je jezgra riječi mnogih dijalekata slična, skoro jednaka (Rajko Đurić). Iznimno fluidni i dinamičan ambijent kulture karakterizira romski jezik „koji nadilazi nacionalne granice i svjedoči o neobičnoj kulturi Roma koja je naslijeđena iz nomadske prošlosti“ (Tahirović Sijerčić 2019: 27). Napominjem da se na južnoslavenskom prostoru koriste između ostalih i sljedeći dijalekti romskog jezika: gurbetski, arlijski, džambazi, tamarski i bajaški.

alternativnost u preplitanju istorija ovih zajednica“. Fokus je na simultanost „individualnog i kolektivnog iskustva opresije i eksploatacije, i na borbu i otpor“ (Talpade Mohanty 2002: 499-535). Interes ovog istraživanja je u vezama koje kreiraju „politike znanja, prostora, mjesta i lokacija koje okupiramo“ (Alexander & Talpade Mohanty 2010: 25), a koje će se upisati u transnacionalno polje i podržati usvajanje veoma drugačijih znanja.

U duhu interseksijskog pristupa politike prevođenja anticipiraju i transcendiraju analize ženskog romskog identiteta, artikulacije pokreta i angažmana u kulturi i književnosti spisateljica. Posegnuću za vezom društvene materijalizacije identiteta u jazu s epistemičkom privilegijom na taj način „sugerirajući kompleksnost narativa marginaliziranih ljudi u uslovima relacioniranosti, a ne separacije“ (Talpade Mohanty 2002: 499-535). Predmetna interpretacija je usmjerena na mjesto proizvodnje margtine – na skupinu romskih žena, jer se i one kao i druga drugost romske kulture proizvode kako napominje Hedina Tahirović-Sijerčić u radu „Romani Identity“ (2017) kao „politička tema koja podiže pitanja moći, dominacije, hijerarhije i manipulacije“ (Tahirović-Sijerčić 2017: 13-41).

Proširenjem transnacionalnog pristupa sa dekolonijalnom kritikom s fokusom na „situacije žena“ (Hundle et al. 2019: 3-8) postiže se remećenje mehanizama za proizvodnju spornih vrijednosti na čijem fonu se sistemski ugnjetavaju romske žene. U refleksije navedenog problema u polju kulture i književnosti, te kontekstualnog prevođenja sa poljem južnoslavenskih znanja, istupa se s dekolonijalnim feminizmom⁷ građenim u duhu borbe „koju dio čovječanstva već stoljećima vodi za svoje pravo na postojanje“ (Vergès 2023: 21). Baveći se ovim problemom, u studiji *Dekolonijalni feminizam* (2023) Françoise Vergès kao presudnu karakteristiku dekolonijalnosti ističe borbu protiv dominantnog sistema koji „odbacuje znanstvene spoznaje, estetiku i čitave kategorije ljudskih bića“ (Vergès 2023: 26), ali dodala bih i njihova kulturna postignuća. Zbog navedenog, transnacionalnom i dekolonijalnom feminističkom intervencijom se razmatraju pitanja i povijest rasijaliziranih žena koje

⁷ Dekolonijalni feminizam je nastao kroz pokrete oslobođenja na globalnom Jugu, te se uz pomoć feministkinja širom svijeta, prevashodno u zapadnoj geopolitici, objavio rat kolonijalizmu, seksizmu, heteroseksizmu, rasizmu, islamofobiji, elitizmu, ejdžizmu, kapitalizmu i imperijalizmu. Za razliku od inkluzivnog i civilizacijskog feminizma, dekolonijalni feminizam ne cilja na odvajanje ili jednačenje s muškarcima, nego na oslobađanje cijelog društva. Istovremeno, borba za epistemičku pravdu koja osporava filtere zapadnjačkih predodžbi i oglašava znanja drugih, važan je problem dekolonijalnog feminizma.

teže da udahnu „život onome što je osuđeno na nepostojanje, svjetovima koji su izopćeni iz čovječanstva“ (Vergès 2023: 143). Romkinje koje stvaraju književnost i kulturu, osuđene na sistemski progon, svojim radom ne samo da izazivaju dominantne poretke, one također iskonski demontiraju doslovne stereotipe o njima, urušavajući ih činom stvaranja. Međutim, potrebno je prvo ukazati, te potom i naučno opisati stigmu koja prati identitete romskih žena najšire rasijaliziranih jer se diskriminacija prelama kroz ženu. Upravo na fonu takvog iskustva se sačinjava osnov za tačku gledišta i motive u pisanju.

Kako je ranije navedeno Romkinje su usljed stratifikacije rodni uloga, potčinjene kako u dominantnom, tako i u marginalnim društvima. Uopšte diskriminacija koja determinira njihov identitet određuje kompleksan položaj koji uključuje dimenzije stigme spola, siromaštva i rasizma. Posljedicom teškog procesa rasijalizacije kojeg dodatno otežava i princip nomadizma, te teret tradicije ustoličava opštu normu prema kojoj su „životi svih Romkinja isti – nebitno gdje žive“ (Tahirović 2007). I u polju kulture determinirajuća je činjenica o „gušenju i stradanju subalterne žene u sopstvenoj kulturi i tradiciji“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 15).

Bosanskohercegovačka spisateljica i romološkinja Hedina Tahirović-Sijerčić je s pravom istakla bitnu prepreku bržoj emancipaciji romske žene kroz povijest, pa do danas. Naime, u periodu sufražetskog pokreta s početka 20. vijeka koji je imao i karakteristične varijante među južnoslavenskim narodima s pojavom prvih prosvjetiteljki, mahom učiteljica, desio se težak propust koji je donio veliku štetu romskoj populaciji. Naime, „obrazovane žene nisu išle u romske mahale da obrazuju romske djevojčice, također“ (Sijerčić 2007). Dvostruka, vanjska i unutrašnja izoliranost nastavljena je tokom cijelog vijeka, s apsolutnim ignorisanjem svih problema, aspekata života i prava Romkinja. Premda skućene doslovnim teškim i epistemološkim porobljavanjem polučeni modelom obojene žene koja je prikazana kao „prosjakinja i kradljivica“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 42), u Romkinjama se javila snažna volja za emancipacijom kroz znanje, izmjenu položaja i potrebu da iskorače iz nevidljivosti.

U podsjećanju istraživačice Tahirović-Sijerčić na problem izostanka solidarnosti od strane pripadnica dominantnih južnoslavenskih naroda nalazim osjetljiva pitanja saveza i savezništva koje obavezno treba iznova promišljati. U prvi plan stavljam vlastito naučno polazište zasnovano na humanističkom angažmanu uz otkucaj svijesti o raskoraku između privilegije, i s druge strane potčinjene romske žene. Posrijedi su brojne

razlike, proizvedene rasizmom.⁸ Taj raskorak tumačim na način na koji Audre Lorde identificira problem s razlikama poput starosti, rase, klase, spola – kao faktora razdvajanja. U poricanju razlika nalazi se „odbijanje da ispitamo lažne predstave koje su rezultat pogrešnog imenovanja tih razlika i njihovog uticaja na ljudsko ponašanje i ljudska očekivanja“ (Lord 2002: 102).

Postavlja se pitanje, kako transnacionalno istraživati, a pri tome izbjeći zamke „civilizacijskog“ diskursa o oslobođenju žene?

U eseju „Mogu li potčinjeni [subaltern] govoriti – Revidirana verzija“ (2011) Gayatri Chakravorty Spivak problematizira položaj istraživačice kroz zadatak spoznaje diskursa i subjekta ugnjetanih, to jest historijskog priznanja zaloga bijelosti. Štaviše, na taj način i život i rad, kao i umjetnost obojenih žena neće biti pitanje drugosti, a autorke neće biti etiketirane niti opisane kao „autsajderke čije su iskustvo i tradicija isuviše 'tuđi' da bi ih bilo moguće shvatiti“ (Lord 2002: 104). Pisanje se smješta na razmeđu otpora inherentnom, zapadnjački konstruisanom subjektu koji pod maskom transparentnosti i arbitraže provodi interese u eksploataciji potčinjenih, i s druge strane u odnosu na suštinu da se uvažava znanja drugih. Poenta uvažavanja Drugih i njihovih znanja dolazi sa zadatkom da se pomogne njihova težnja da govore, s ciljem osvajanja javnih resursa koji će omogućiti društvenu mobilnost, opstruirati siromaštvo i političku nevidljivost (Chakravorty Spivak, prema Bura 2023).⁹ Transnacionalno i dekolonijalno feminističko istraživanje sa opštom analizom ugnjetavanja i borbom protiv sistema jačih podupire dostizanje pravde za sve.

Iz razmatranja prethodno postavljenog pitanja, proizlazi i naredno pitanje koje je u vezi sa odabranim postupkom prevođenja sa bosanskohercegovačkim i južnoslavenskim kontekstima. Kako prevoditi kulture? Prevođenje je „postupak azila i znači uzajamnost“ (Iveković 2022: 155) između elemenata i okolnosti procesa koje reflektiraju odnos nejednakosti. U stanju složene prevodivosti, da ne kažem neprevodivosti između marginalizovane specifično ženske kulture i dominantnih južnoslavenskih nacionalnih kultura nalazi se barijera u komunikaciji. Prepreka je proizvedena slikama „koje se prenose, obnavljaju, gaje i

⁸ „Rasizam je uverenje u inherentnu superiornost jedne rase nad svim drugim rasama iz kog proističe njeno pravo da njima vlada“ (Lord 2002: 102).

⁹ Bura, Marina. „Strašne žene: Gayatri C. Spivak – u obranu humanosti protiv intelektualnog kolonijalizma“. WoxFeminae: Prostor rodne i medijske kulture 'K-zona', 2023. <https://voxfeminae.net/strasne-zene/gayatri-c-spivak-u-obranu-humanosti-protiv-intelektualnog-kolonijalizma/> (Pristupljeno: 02.11.2023).

nadograđuju, a koje su velikim dijelom odigrale svoju ulogu u stvaranju kulturo-rasizma“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 23). Prevoditi znači nastojati da se suzbije „asimetrično brisanje traga onog Drugog u svojoj neizvjesnoj Subjekt-ivnosti“ (Spivak 2011: 95). Prevođenje vršimo s ciljem razaranja negiranja drugosti, diskriminacije, stereotipa i rasizma. Istraživački zadatak transnacionalnog feminističkog prevođenja u ovom radu uključuje dimenzije otkrivanja polja znanja i umjetnosti, to jest širenja i prožimanja kulture. Drugi nivo predstavlja dostizanje svijesti i uvježbavanje govora pravde. Na taj način će se pomoći stvaranje astereotipiziranog prostora, te afirmacija glasova Romkinja kao značajnog glasa partikularne zajednice, ali i zajedničkog društva.

3. Učinimo vidljivom žensku romsku književnost i kulturu: Hedina Tahirović-Sijerčić

Savremene nauke o književnosti kakve se praktikuju u južnoslavenskim centrima, kao za veliku nepoznanicu imaju žensku romsku književnost nastalu na ovom tlu. Svi istraživački napori rezultiraju značajnim podacima dostupnim u istraživanjima Hedine Tahirović-Sijerčić, Iskre Vuksanović, Dubravke Đurić,¹⁰ Simbi Husarić-Junuzović¹¹ i Antonije Raguž.¹² Njihovi radovi su proizvod iznimnih napora da se znanja i podaci o južnoslavenskim romskim autorkama pojave u javnom naučnom prostoru.

Paradigmatski primjer pomenutih istraživanja predstavlja pionirska studija *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* (2016) Hedine Tahirović-Sijerčić, i novije datirana doktorska disertacija naslovljena *Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Randelović, Jelene Savić i*

¹⁰ Dubravka Đurić u niz navrata pisala o značaju pjesništva Jelene Savić, u kontekstu rada grupe AŽIN, u studiji *Politika poezije: tranzicija i pesnički eksperiment* (2010), kao i u tematskom broju časopisa *Treća* (br. 1, 2021) u radu „Ažinova škola poezije: feministička avangarda“.

¹¹ Na Filozofskom fakultetu u Tuzli, 2020. godine Simbi Husarić-Junuzović je odbranila magistarski rad na temu „De/konstrukcija stereotipnih predodžbi u romanu Nebojše Lujanovića *Oblak boje kože* i autobiografskoj prozi Hedine Tahirović-Sijerčić *Rom k'o gram*“ interpretirajući i novelu poznate romske spisateljice. Iznosim zahvalnost autorki koja mi je za potrebe ovog istraživanja ustupila svoj magistarski rad.

¹² U zborniku „Književnost susreta: međunarodna studentska konferencija: maj 2015-2016“ sa istoimenih susreta, autorica je objavila rad pod naslovom „Ženska romska poezija na južnoslavenskom području“ u kojoj je predstavila djelo tri savremene romske spisateljice Dragicu Kalderaš, Desanku Ristić i Hedinu Sijerčić.

Hedine Tahirović Sijerčić (2022) Iskre Vuksanović.¹³ Kako su rijetke informacije o ženskim romskim autoricama uopšte, a posebno studije potvrđuje i poneki naslov na internetu, npr. „Autorice sa prostora bivše Jugoslavije – izabrana romska poezija koju pišu žene“ kao poetski izbor preuzet iz imenovane studije Tahirović-Sijerčić.¹⁴ U skicu moguće je pridodati i tematski broj *Phralipena* „Književnost je ženskog roda“ koji otvara uvodničarski tekst posvećen romskim spisateljicama i aktivistkinjama autorke Maje Grubišić, te intervju sa autorkom Hedinom Tahirović-Sijerčić i pjesnikinjom Majom Jovanović.¹⁵

Prvi izazov tumačenju pozicije Romkinje – *Romnije*¹⁶ i u kulturološkom smislu i u polju ženske književnosti načinila je Hedina Tahirović-Sijerčić. Važno je napomenuti da se autorkin glas pridružuje konglomeratu sačinjenom od istraživačica društvene i humanističke profilacije, a na temu ženskog romskog pitanja, kao što su: Svenka Savić, Vesna Rasulić Delić, Sanja Zlatanović, Jelena Filipović i Maja Solar. Primarna polja Hedine Tahirović-Sijerčić su kultura i književnost. Izuzev što je poznata kako prva diplomirana novinarka Romkinja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (diplomirala 1985) i ugledna

¹³ Vuksanović je objavila dio istraživanja „Biografije nevidljivih: životi i iskustva Romkinja i Roma u poeziji Hedine Tahirović Sijerčić“ (2017) u zborniku radova *Kamen na cesti: granice, opresija i imperativ solidarnosti*.

¹⁴ Pod ovim naslovom objavljen je izbor romske ženske poezije u elektronskom magazinu za umetnost, kulturu i društvena pitanja *Libartes* u tematskom broju posvećenom „Identitetu“ (br. XXII, juli 2021). Napominjem da je u istom broju časopisa autorka objavila odlomak iz studije o romskoj ženskoj književnosti pod naslovom: „1.4. Identifikacija poželjnija od identiteta“. Online časopis se nalazi na istoimenoj web platformi: <https://libartes.rs/arhiva/identitet-broj-xxii-jul-2021/> (Pristupljeno: 17.11.2023).

¹⁵ U uvodnom tekstu „Književnost je ženskog roda“ Maja Grubišić predstavlja neka od najznačajnijih imena romskih spisateljica u svijetu kako bi istakla značaj njihovog rada za očuvanje sjećanja, preživljavanja intimnog iskustva, ali i romske povijesti, običaja i tradicije. Ovaj temat uključuje i intervju pod naslovom „Žensko romsko pismo kreiralo je povijest književnosti Roma“ koji je sa Tahirović-Sijerčić vodila Selma Pezerović, kao i razgovor Maje Grubišić sa pjesnikinjom Majom Jovanović imenovan „Misli“ praćen odabranim pjesmama. Usp. *Phralipen*, glasilo romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, br. 13, temat: Književnost je ženskog roda, ožujak/travanj, 2020.

¹⁶ U kratkom prilogu pod naslovom „Kratice i termini“ u studiji *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* Hedina Tahirović-Sijerčić definira pojam Romkinje „Romni pisano na romskom jeziku početnim malim slovom označava ženu, partnerku, a pisana velikim početnim slovom označava pripadnicu romske nacionalne skupine“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 152).

romološkinja, ona je i profesorka romskih studija, spisateljica, leksikografkinja,¹⁷ folkloristkinja,¹⁸ prevoditeljka i „ekspert[kinja] za manjinska prava i studije roda“ čije djelo nastaje na „intersekciji roda (ženskog) i etniciteta (romskog)“ (Sikimić 2022: 23).

Presudan faktor za ovo istraživanje je identifikacija načina intervencije Hedine Tahirović-Sijerčić i Iskre Vuksanović u matičnu književnost i kulturu, te isto prevesti u južnoslavenski naučni kontekst. U vezi s radom Hedine Tahirović-Sijerčić, Ljatif Demir u recenziji rukopisa magistarske teze navodi da se autorkine rasprave o romskim ženskim književnim koracima javljaju „prvi put u svijetu“ (Demir 2016: 13). Imajući u vidu značaj ovog djelovanja za romistiku, romologiju i slavistiku, u nastavku rada ću reprezentirati temeljna polazišta monografije: *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* (2016). U ovoj studiji autorka polazi od kreiranja teorijskog okvira za izučavanja spisateljskih glasova u romskim zajednicama na prostoru bivše Jugoslavije koji označava korištenje pretpostavki i znanja postkolonijalnih teorija, kulturnog materijalizma, poezije razlika, malih (ili manjinskih) književnosti, feminističke kritike i ginokritike. Njen rad se odnosi na kontekstualiziranje ženskih studija sa studijama književnosti Roma, s ciljem suočavanja sa temama različitih subjekata žena Romkinja, odnosno veze sa procesima stereotipizacije, stigmatizacije, diskriminacije i rasizma. Razmatrajući rodne identitete u polju književnosti Tahirović-Sijerčić prikuplja, klasifikuje i analizira radove šest (6) spisateljica Akile Eminove (Makedonija), Desanke Ristić Ranđelović,

¹⁷ Autorka je i prvog *Bosansko-romskog i romsko-bosanskog rječnika* (2010) u izdanju Federalnog ministarstva za nauku i obrazovanje, *Romani Dictionary: Gurbeti - English / English – Gurbeti* (2011) Magoria Books-a, također i svježe objavljenog *Rječnika romsko-crnogorskog i crnogorsko-romskog jezika* (2023), te studije *Romani čhib: posebni osvrti na jezik i kulturu Roma* (2019).

¹⁸ Polje autorkinog interesa za kulturu se otvorilo s njenim žurnalističkim radom i uredništvom radio i tv emisija *Lačho djive, Romalen* (Dobar dan Romi, ljudi) i *Malavipe* (Susreti), potom u pisanju scenarija za dokumentarne filmove *Adjive Romen* (Romi danas) i *KarankočiKoči* (TV Sarajevo, 1989), što se nastavilo i diferenciralo izučavanjem kulture i tradicije romskog naroda, odnosno produbilo na način da iako je sama naučila romski jezik (podatak preuzet iz knjige *Žene BiH*), Tahirović-Sijerčić se okušala i u polju jezika i književnosti, odnosno sakupljanja usmene književnosti i prevođenja – priča i legendi (dvojezična izdanja na romskom i našem ili engleskom jeziku). Također je i urednica i autorka pogovora četverotomnog izdanja *Rade Uhlik – Rromane paramiča / Romske priče* (2020-2023). Bibliografski podaci ovdje zastupljeni preuzeti su iz publikacije *Kulturni kapital Roma: Književno stvaralaštvo dr. Hedine Tahirović-Sijerčić* (2022).

Maje Familić i Gordane Đurić (Srbija), Amele Avdić (Bosna i Hercegovina) i Izete Sejđović (Crna Gora).

Autorka studije pristupa zadatku rekonstrukcije ženske romske književne tradicije putem razotkrivanja i afirmiranja činjenice da su Romkinje pjevale i pričale, „prenosile i očuvale stare romske pjesme i priče, i kroz njih očuvale tradiciju i običaje, romski jezik i romski identitet“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 58). Osim težine ženske uloge pri očuvanju tradicije romskog naroda, poseban fokus je stavljan na pisanu književnost i njene prve prisane tragove. Stoga se kao jedan od najvažnijih tragova ispostavlja da i naše spisateljice romskog podneblja imaju literarnu pretkinju – Ginu Ranjičić (1830-1891). Tahirović-Sijerčić ističe da je Ranjičić „bilježila romsku narodnu poeziju na maternjem jeziku sredinom XIX vijeka“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 19). I u zvaničnim narativima poput *Istorije romske književnosti* (2010) romolog Rajko Đurić pominje Ranjičić kao „pionirku romske lirike u Srbiji“ (Đurić 2010: 88). Uloga u konstrukciji ginokritičkog prostora osviještena je simbolikom prema kojoj je Gina Ranjičić literarna pretkinja, u koju se pouzdaju spisateljice u njihovim praksama pisanja. Biljana Dojčinović-Nešić u knjizi *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (1993) s razlogom upućuje na ideju „traženja ženskog pretka“ koju iznose Sandra Gilbert i Susan Gubar, ali i na teškoće koje opisuje Elaine Showalter kod generacija (engleskih) spisateljica zatočenih u situaciji da su bez „istorije primorana[e] da iznova otkriva[ju] prošlost“ (Dojčinović-Nešić 1993: 56).

Slično, kao i u drugim ženskim književnim tradicijama, i u izučavanja književnosti romskih spisateljica, razotkrivanje pretkinje postaje referentno polazište. Tačku spoticanja u izučavanjima romske kulture predstavlja sumnja u postojanje Gine Ranjičić i njenog rada, radi nepouzdanosti podataka i činjenice da je sve oko njenog lika i djala „mistifikacija [premda] neki romski aktivisti i istraživači se odnose prema Ranjičić kao prvom romskom autoru“ (Zahova 2014: 10). Uopšte za njen poetski opus od 250 pjesama, kao i one objavljene u zbirci *Gila Romane* [Romske pjesme] (1863) veže se posredovanje historičara Heinricha von Wlislockog koji je optuživan da je falsificirao istraživanja.¹⁹ Kao najvažniji

¹⁹ Uprkos sporu oko Gine Ranjičić iz materijala pomenutog historičara crpimo saznanja o njenom životu i radu jer autor donosi opise susreta sa pjesnikinjom, njen život, te prevod pjesama na njemački jezik. O tom prevodu romolozi imaju mišljenje kao o proizvoljnom, neosjetljivom, prepunom sentimentalizama (Tahirović-Sijerčić), ili pak značajnom zbog prevoda i kreiranja specifičnog prozapadnog romološkog diskursa. S ovim navodima se slaže i Emilia Kledzik (2023) koja između ostalog podvlači problem oko kreacije romske žene od strane austro-ugarskih istraživača romskih studija, odnosno navođenjem stava

epiteti Ranjićkičke poezije se navode epiteta eklektičnosti, modernosti izraza, kao i sedmerostruke poliglottičnosti.²⁰ O mitologizaciji pojave prve romske pjesnikinje i o prihvatanju njene figure kao začetnice romske književnosti pisali su brojni istraživači od Rajka Đurića, preko Hedine Tahirović-Sijerčić, pa do Iskre Vuksanović. Potonja istraživačica ističe etnički mimikrizam kod pjesnikinje, odnosno to da je preuzela „novi identitet [...] i kroz motive svojih pjesama i kroz poetske simbole“ zadržala 'stari' (Vuksanović 2022: 105), što je u direktnoj vezi s recepcijom Gine Ranjičić u okviru svoje kulture koju je djelomično maskirala. Iako je predmet etničkog mimikrizma znatno kompleksniji jer podrazumijeva dimenziju odstupanja od etničkog identiteta, fokus stava Vuksanović ukazuje na činjenicu da je Ranjičić tretirala autentične romske simbole. Osim u gore opisani kontekst, i problem ženskog autorstva, smještam navod pjesnikinje: „Kada sam bivala srećna, nikakve pesme nisam pisala...“ (Prema biografiji Gine Ranjičić).²¹ Čin pisanja je u vezi s emotivnim stanjem, ali se odvija i spram autopreceptije ženskog stvaranja. Filtrirani tradicijom rasizma i mizoginije, nimalo nisu neobični postupci mistifikacije istorije, kao ni negiranja i osporavanja književnosti. U atmosferi nevrednovanja ženske književne tradicije su „mnoga dela 'nestala' ili bila zaboravljena, [a] većina književnica je bila upućena na mušku književnost“ (Dojčinović-Nešić 1993: 56, Dojčinović 1996: 63-85). Vodeći računa o tom duhu, i Hedina Tahirović-Sijerčić tumači situaciju „u kojoj muška književnost arogantno odbija i potčinjava ženske književne prethodnike“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 64), pri čemu se snažno opovrgava rad Gine Ranjičić u zvaničnom diskursu o romskoj književnosti. Istraživačica ističe da je „omalovažavanje ženskog pisanja od strane muških autora očito“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 27), potvrđujući ranije iznešenu misao da se Romkinja kreira i recipira kao druga u okvirima

Martina Rucha i Wima Willemsa (1984, 1997) da je Ranjičić izmišljena, te da se njen rad atribuirao Wlislockom. U postkolonijalnom ključu, nastavlja Kledzik, kritička revizija literature i umjetnosti stvorene pod sumnjivim „autentičnim gypsy-om“ otvara pitanje za mogućnosti ponovne upotrebe sistema znanja i meta-konteksta (2023: 112-113). O biografiji Gine Ranjičić više u: „The First Romany Poet“ u studiji *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans* (2001) autora Elene Marushiakove i Veselina Popova.

²⁰ Za pjesnikinju se smatra da je pisala na turskom, albanskom, romskom i jermenskom jeziku, te da je tečno govorila romski, njemački i srpski jezik. U dostupnim biografijama njeno znanje jermenskog jezika se objašnjava činjenicom da je Ranjičić bila usvojena od strane jermenske porodice koja je živjela u Beogradu i u čijem okrilju je naučila i taj jezik.

²¹ Navod preuzet iz biografije Gine Ranjičić dostupne u časopisu *Sarajevske sveske*, br. 39/40, 2013.

svoje zajednice.²²

Krećući od razmatranja pozicije Gine Ranjičić u okviru romske književnosti kao majke romske južnoslavenske književnosti, Hedina Tahirović-Sijerčić u studiji kreira metodologiju i sakuplja korpus kojeg ispituje u dimenziji ispisivanja rodni identiteta u odnosu na proces emancipacije i ideologiju, rasuđujući dominantne i subordinirane ideje i način na koji figuriraju u društvu i poretku zasnovanom na eksploataciji rase, roda i klase. Za pjesnikinje koje je Tahirović-Sijerčić analizirala u knjizi *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* se naglašava da, osim što su im pjesnički radovi često u rukopisnoj formi ili neobjavljeni, to šalje društvenu poruku, da su istovremeno i „njihove pjesme i novele, njihovo pisanje u ropstvu patrijarhalne zajednice“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 22). Naglašavajući formu izražavanja romskih autorki – poeziju, pa potom i novelu, istraživačica upućuje na sažetost koja omogućava prvobitno spisateljsko promišljanje i izraz. Konkretno, ovaj fenomen nazimo kroz autorki u različitim kulturnim i povijesnim okolnostima. Naime, tumačeći dalje od izvornog stava istraživačice, objašnjenje za upotrebu kratkih žanrova nalazim u znanjima Audre Lorde koja je razumijevala napore obojenih žena i podvukla da je „poezija od svih umetničkih formi najekonomičnija. Ona je najtajanstvenija, zahteva najmanje fizičkog napora, najmanje materijala, može se pisati između dve smene, u bolničkoj ostavi, u metrou, na neiskorišćenim komadićima hartije“ (Lord 2002: 103). Slično, i romske pjesnikinje i prozaiistkinje u odnosu na teret egzistencije determinirane okvirima života i tradicije svog naroda, te se u odnosu na te uslove izražavaju kako bi se suočile sa bliskim temama bola, očaja, iskustva rasizma i mizoginije, pobožnosti i slično.

Predstavljajući rad Akile Eminove u zbirci proznih priča *Amanet* (1995)²³ i noveli *Ples duše* (2001) objavljenih na makedonskom jeziku

²² S tim na značaju dobijaju nove interpretacije i u različitim medijima umjetnosti, te se osim istraživanja književnosti Gina Ranjičić pojavila u sklopu projekta *Izuzetne žene Srbije* posvećenog nepravedno zaboravljenim ženama kroz istoriju – u vidu murala kojeg radi Marija Šoln, a koji krasi zid jedne zgrade u beogradskom naselju Dorćol (usp. rad Selme Pezerović dostupan na stranici *Phralipena – Glasila za romske nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Web: <https://phralipen.hr/2022/10/12/danas-povijest-pisu-i-zene/>, pristupljeno: 14.11.2023). Također, u kolekciji Romskog muzeja u Beogradu nalazi se umjetnički portret pjesnikinje (Zahova, Sofiya. 2021). Preporučujem vidjeti i stranicu Muzeja romske kulture: <https://muzejromskekulture.rs/> (Pristupljeno: 14.11.2023).

²³ S obzirom na činjenicu o decenijskom protoku vremena od studije Hedine Tahirović-Sijerčić, u ovom radu ću se potruditi da aktualiziram podatke o

Hedina Tahirović-Sijerčić otkriva motiv bijega od romskog jezika i identiteta kao autorkinu namjeru da pisanjem pruži adekvatan „prikaz društva koji svojom nemoći dominira i potčinjava malu književnost“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 76). U složenijoj sferi, ovim postupkom Eminova pretendira da otvori novi kurs različitosti u makedonskoj književnosti.²⁴ Tahirović-Sijerčić opisuje rad Eminove kroz atribuiranje ženskim jezikom, pismom i načinima pripovjedanja usmjerenim prema čitateljicama. U svojim pjesmama lirski subjekt se obraća čitateljicama zahtjevajući empatiju na račun potlačenosti naroda, kao i same spisateljice. Na istom tragu dekodiranja motiva autorka studije otključava tri pjesme Desanke Ristić-Ranđelović²⁵ koja iskazuje emociju bola prenešenu sudbinom nesrećnog djeteta, pa potom krikom ptice i simbolom puteva. Nesrećno dijete postaje metafora zajedničkog u boli, dok rana dob, kako ističe Tahirović-Sijerčić predočava početak rodnog problema u romskoj zajednici. Paralelno, u pjesnikinjom umu krik ptice se realizira kao „krik žene koja nagovještava smrt, a koju ni bog ne može zaustaviti bez obzira na to što se smilovao da pošalje slugu [muškarca] u spašavanje“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 83). Na taj način se upire prstom u figuru muškarca kao produžene ruke boga koji prisvaja pravo da odlučuje o životu i smrti. U repozitoriju ženskih tema, istraživačica identificira anacionalno, koje Ristić-Ranđelović iskazuje stihom „ja ničim zadojena rasla“ koji se analizira kao motiv neotrovanosti nacionalizmom. Stoga se pjesnikinja ironično smije ideologiji i na taj način pridružuje glasovima otpora usmjerenog protiv dominantne ideologije. S pozicije odjeka teške sudbine romskog naroda, autorka *Rodnih identiteta u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* analizira neobjavljenu poeziju Izete Sejdović. Kao i u slučaju Gine Ranjičić koja nije imala ni doslovnu literarnu pra-majku, tu nužnu pretkinju-uzora, razlog neobjavlivanja književnosti Izete Sejdović nalazim u ginokritičkom fenomenu „strepnje od autorstva“ koji se

romskim spisateljicama. Stoga, dodajem da je Eminova objavila *Amanet* nakon što je sa iznimnim kritikama pobijedila u takmičenju za neobjavljene radove Nacionalne Makedonske televizije.

²⁴ U doktorskom istraživanju Ljatif Demir (2017) navodi da Eminova ne govori romski jezik jer se u njenoj porodici kao u velikom broju makedonskih romskih porodica govorio turski jezik, ali i iz razloga njene određenosti i profesionalnosti.

²⁵ Ovdje su korištene pjesme: *Čavro / Dečak, Kričipe čirikljako / Krik ptice i Morhe drama / Moji putevi* koje su preuzete iz *Antologije romske poezije u Srbiji / Antologija e rromane poezijaći ane Srbija* (2008) ur. Alije Krasnićija. Ova pjesnikinja je zastupljena u nekoliko antologijskih izbora i zbornika romske poezije. Ristić-Ranđelović je objavila zbirke na srpskom jeziku *U snopu pesme* (2002) i *Dva sveta / Čavore e lumijaće* (2021).

odrazio uništavanjem vlastitih rukopisa.²⁶ Osim što je vezan za žensku potkulturu ovaj problem je proizveden pritiskom društva i filozofskog raskola u mišljenju i postojanjem binarnih opozicija, prema kojima je žena određena biologijom, pa prema tome i preodređena na „nelagodnost u činu stvaranja“ (Dojčinović-Nešić 1993: 69). Koliko su sadržaji romskih pjesnikinja prožeti ženskim pitanjima, potvrđuju i slične preokupacije kod Ristić-Randelović i kod Sejdović. Naime, sa motivom sudbine djeteta siročeta, Sejdović univerzalizira tugu romskog naroda i prenosi slutnju neizvjesnosti i porobljavajuće želje za bijegom. Sa stihovima *Devlehki kuštik / Sloboda* pjesnikinja se obraća svom narodu s riječima „Otići ću, Romalen!“. Interpretirajući lirske geste, Hedina Tahirović-Sijerčić motiv odlaska vidi kao raskid sa tradicijom zatočene žene. Na širem planu baš kroz obračun žene i tradicije, istraživačica identificira važnost ove pjesme, na način da će u to ime, pjesnikinja ući u „historiju književnosti Romkinja na prostorima bivše Jugoslavije“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 90). Ovaj povijesni čin se nameće kao način da se kroz rakurs pjesme zadobije šansa za rekonstrukciju novog identiteta pjesnikinje Romkinje.

O jačini susreta romskih pjesnikinja sa tradicijom svjedoče stihovi Maje Familić koja u prostor poezije uvodi motiv omalovažavanja žene u sopstvenoj zajednici i njenu trpnju različitih oblika nasilja. Analizirajući dvojezičnu zbirku *Čup nadanja / O Khoro ažućarimasko* (2009, 2011)²⁷ Tahirović-Sijerčić analizira mjesta usklađenosti tradicije sa iskustvom i ženskim obavezama u porodici na primjeru motiva pjesnikinje

²⁶ Do rukopisa pjesama *Čavro / Dijete, Devlehki kuštik / Sloboda* i *Drom / Put* ove pjesnikinje autorka studije je došla preko njenog brata pjesnika Ruždije Rusa Sejdovića, koji donosi biografske podatke o životu, smrti i radu Izete Sejdović. On ističe kako je njegova sestra za vrijeme studija etnologije u Beogradu bilježila poeziju, ali da je svu „pocijepala i bacila“, kao i da je sam uspio sačuvati i sakriti njene stihove, te ih ustupiti javnosti preko istraživanja romologinje Hedine Tahirović-Sijerčić. Uz to, ovdje je važno interpretirati činjenicu uništavanja tekstova pjesama, na tragu onoga što su iscrpno opisale Sandra Gilbert i Susan Gubar u studiji *The Madwoman in the Attic* (1979). Biljana Dojčinović-Nešić je pomentu studiju istumačila dovodeći u pažnju pojam „strepnje od autorstva“ kao tamne strane ženske potkulture i „primarne strepnje u ženskom kreativnom procesu“ (Dojčinović-Nešić 1993: 71).

²⁷ Familić je autorka nekoliko zbirki poezije, u međuvremenu nakon predmetne studije, i analizirane zbirke – objavila je knjige *O dosto čheresko / Domaćinski gost* (2013), *Crno-bela sreća: bajkovita pesma od planine veća / Kali thaj parni: majbari e đilji piramičani e bah* (2013), *Kad mrtvi propevaju / Kana e mule đilaben* (2015) i četverojezičnu zbirku *Zov iskona* (2017) na romskom, srpskom, engleskom i hindi jeziku.

odgovorne za sina violinistu i odnose prema rodu i ocu. Također, u promaknuću na dodatni nivo analize, autorka istraživanja ističe da čak ni činjenica da je Familić autorka pjesme kojom se odaje poštovanje muškarcu i tradiciji, neće učiniti da joj se prizna vrijednost kao „ženskog djeteta i uspješne pjesnikinje“ (Tahirović-Sijerčić 2016: 94). U tom leži zamka tradicije, da se uprkos poželjnom ponašanju i dalje potiru ženske vrijednosti. Slično, kao i Sejdović, u pjesmama *Odlazak / Terajipe* i *Društveno sama / E amalensa korkori* Familić se okreće obračunu sa nasiljem i bijedom koji ponukavaju ženski lirski subjekt na odlazak, što upućuje na iznalaženje vlastitog jezika, tehnika pisanja i izraza kroz simbole i metafore. U simbolici druge pjesme društvena isključenost Romkinje se realizira zahvaljujući odbijanju tradicije. Sa raskrštanjem sa tradicijom žena se okreće identitetu spisateljice, samoj sebi i upada u aporije osamljenosti – Romkinje bez podrške.

Borbu sa naslijeđem patrijarhata vodi i pjesnikinja Amela Avdić²⁸ koja izriče divljenje nad svojim djedom i pjesnikom Šemsom Avdićem. Ona stvara pod njegovim uticajem na način da imitira njegove simbole izražavanja. Na taj način Avdić afirmira model podređenosti dominantnom muškarcu u porodičnoj i društvenoj hijerarhiji. Pomnim pristupom sadržaju pjesama koje potpisuje Avdić – pored poetke jednostavnosti, romantizacije tradicije i povinovanja žene, Tahirović-Sijerčić se spotiče o problem unutrašnje stereotipizacije svog naroda. U tom postupku se uspostavlja refleks prema većoj kulturi, to jest proizvode sopstveni stereotipi o karakteru i načinu života Roma.

Na koncu istraživača ulazi u prostor poezije Gordane Đurić²⁹ koju dovodi u interesantnu vezu sa pretkinjom Ginom Ranjičić, prema modelu kreiranja novog identiteta pjesnikinje. U kritičkoj autopercepciji pjesničke pozicije, pjesnikinje poput Đurić stiču mogućnost da se oslobode tradicije što je društveno shvaćeno kao „izdaja“ vrijednosti svoje etničke grupe koja ih osuđuje na dvostruku drugost u patrijarhatu

²⁸ Pjesme koje Tahirović-Sijerčić koristi u studiji u tom času su bile neobjavljene i njoj dostupne na romskom i u samoprevodu pjesnikinje na bosanskom jeziku: *I kana o čhino ilo ačhola / I kada umorno srce stane, Tato hi o di e Romeko / Topla je duša ciganska, Evropa, amaro životo / Otvorena Evropa je život.*

²⁹ U studiji su zastupljene tri pjesme Gordane Đurić na romskom i srpskom jeziku (u samoprevođenju) *Te šajl / Ako možeš i Jertipe / Oproštaj i O čhonut ano iripe / Mesec u povratku* koje je istraživačica preuzela iz pomenute antologije urednika i izdavača Alije Krasnićija. Napominjem da je Gordana Đurić 1989. godine objavila zbirku pjesama pod nazivom *Dukhaldo ilo / Ranjeno srce* što je smješta u same početke ženske romske pisane i zvanične književnosti.

i zajednici – a što vodi u njihovo doslovno uništenje.³⁰ Za razliku od analiziranih spisateljica Đurić se obraća i čitateljki/u koju/ga uvlači u tekst prkoseći joj/mu svojom slobodom i pozivom na promjenu, što je način koji koristi doslovno i sama istraživačica. Dakle, Hedina Tahirović-Sijerčić u pjesmi *Ashun, hachar! / Čuj, osjeti!* se obraća svim ljudima upozoravajući na darove prirode: „Ako čuješ: nisu uništili čovjeka u tebi“ (Tahirović-Sijerčić 2010: 55), odnosno pozivajući ih na ljudskost. S druge strane, pjesnikinja Đurić pjesmom *Oprost* uvodi značajnu temu u polje ženske romske književnosti, a to je starost i sjećanje na ljubav. Navedene teme su tabuizirane, posebno ljubav jer u patrijarhalnim okovima romske zajednice, emocije se guše, dok tradicija zabranjuje bilo koji oblik izjavljivanja ljubavi.

Hedina Tahirović-Sijerčić studiju *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* temelji u odnosu na fenomen kulturo-rasizma koji determinira sveopštu recepciju romske, posebno ženske romske književnosti i kulture. Pored prvog inovativnog čitanja ovog polja, važnost ovog istraživanja se odražava i u skretanjupažnje na vodeće narative i diskurse neromskih istraživačica/a koji i čak unutar ginokritičkih čitanja dodatno marginaliziraju i potčinjavaju stvaralaštvo južnoslavenskih romskih književnica. Navedeno istraživanje Tahirović-Sijerčić zasniva na postkolonijalnoj pretpostavci o uočavanju razlika između kultura. U isto vrijeme, fokusira se na novi identitet romske spisateljice koja teži da se otrgne od teške patrijarhalne tradicije i rasne stigme, odnosno dvostruke drugosti. Pionirskom studijom o rodnim identitetima romskih autorki je razotkriven i interpretiran način na koji one reprezentiraju identitet omeđen motivima i simbolima romske zajednice i kulture. U kontekstu bosanskohercegovačke, šire južnoslavenskih nauka o književnosti i kulturama, u mom uspostavljenom okviru u smjeru vježbanja prevođenja sa kulturama, Hedina Tahirović-Sijerčić je ostvarila presudan doprinos romologiji i romistici, kreirajući korpus ženske romske književnosti. Uzgred, pomno analizirajući osobenosti takvog korpusa, autorka je uspjela da učini vidljivom i afirmira žensku romsku književnost

³⁰ Ovdje se Tahirović-Sijerčić referira na nestanak i smrt Gordane Đurić koja je stradala kao žrtva albanskih ekstremista prilikom putovanja u Prištinu (Kosovo) ratne 1999. godine. U ovom smislu ističem i podatak iz biografije koju donosi Sofiya Zahova (2018), navodeći da je pjesnikinja „svoje posljednje sate života posvetila svom književnom životu: ubijena je na putu za pjesničko veće u Gračanici. (Zahova 2018, dostupno na platformi Roma Archive: <https://www.romarchive.eu/en/collection/p/gordana-djuric/>) (Pristupljeno: 14.11.2023).

naših prostora koja je itekako isključena iz svih tokova.

4. Od vidljivosti prema afirmaciji ženske romske književnosti: Iskra Vuksanović

Ozbiljna studija kojom se problematizira južnoslavensko polje ženske romske književnosti, a bez koje nema ni pokušaja sistematizacije i novih pristupa izučavanju polja – nastala je u obliku doktorske disertacije autorke Iskre Vuksanović. Doktorska teza pod naslovom *Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Ranđelović, Jelene Savić i Hedine Tahirović Sijerčić (2022)*³¹ zasnovana je na inoviranim feminističkim teorijama koje razmatraju ispisivanje ženskog iskustva i pozicije moći koje se rekonstruišu preko antikolonijalizma i analize diskursivnih i epistemoloških dogmi drugosti. Kao i istraživanja Hedine Tahirović-Sijerčić, i ova Iskre Vuksanović omogućavaju novi pristup tekstovima romskih spisateljica u odnosu na složenost procesa isključivanja. Istraživački korpus autorka je sačinila od djela četiri spisateljice: *Dukhaldo ilo / Ranjeno srce* (1989) Gordane Đurić, *U snopu pesme* (2002) Desanke Ranđelović, *Eksplzivne trunčice* (2004) Jelene Savić, kao i dvije knjige Hedine Tahirović-Sijerčić pjesničku *Čuj, osjeti bol! / Ashun, hachar dukh!* (2010) i kratku prozu *Rom k'o Grom* (2012). Postepeno vodeći studiju od teorije ka interpretaciji, Vuksanović je ukazala na različite načine oblikovanja tema roda, romskog identiteta i pripadnosti, rasizma i diskriminacije. Kao i u prethodno analiziranoj studiji, i Vuksanović se referira na početnu tačku rekonstrukcije književne tradicije, kroz pojavu pjesnikinje Gine Ranjičić. Kontekstualizirajući tu vrstu ginokritičkog okvira sa narativima književne istorije (na primjeru Rajka Đurića), autorka studije je razmotrila značaj figure Ranjičić za južnoslavenske spisateljice Romkinje. Primjedbom na zanemarivanje naših romskih spisateljica, Vuksanović oštro kritikuje patrijarhalnu osnovu teksta, iako neosvještenu, ipak prisutnu. Kako primjećuje istraživačica ona se ispoljava kroz diskutabilne forme pominjanja spisateljica u vidu ilustracije pojava unutar konteksta, na krajevima redova, kao dodatak rečenicama i slično. Ovaj postupak je važan zato što se njim demontira zvanična istorija romske književnosti i osvjetljava potčinjena pozicija romske spisateljice. U tu svrhu pored Gine Ranjičić

³¹ Istraživačica je doktorsku disertaciju radila na Univerzitetu u Novom Sadu pri Univerzitetskom centru za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (UCIMSI). PDF disertacije za potrebe ovog rada preuzet je sa web platforme Nacionalnog Repozitorijuma Disertacija u Srbiji: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/21497> (Pristupljeno: 02.11.2023).

kao tačke spora različitih istraživača, Vuksanović identificira i druge spisateljice poput Gordane Đurić, Dragice Kaldaraš, Akile Eminove ili Jelenke Kovačić jer su njihovi likovi i djela podvrgnuti patrijarhalističkim kriterijima i ocjenama.³²

U svojevrsnom ekskursu disertacije autorka pristupa analizi šest pjesama Gine Ranjičić koje su dostupne u antologijskom izboru u prevodu u časopisu *Sarajevske sveske* (br. 39/40, 2013).³³ Osim doprinosa u diskusiji oko značaja prve pjesnikinje, Iskra Vuksanović donosi i novitete oko tumačenja stihova. Naime, zahvaljujući interpretaciji poezije, u polje književnosti se uključuje naslijeđe koje je ostavila Ranjičić, dok se njeni biografski podaci posredno razmatraju. Fokus analize je na fenomenu autorstva, i motiva koji se provlače kroz poetiku kao što su zajedništvo naroda, progon Roma čergara, tradicionalne slike radosti i smijeha, tjelesnosti, nesrećna ekstatična ljubav prema muškarcu, stanje nemoći, ideja o zemlji kao voljenom biću, o susretu kultura, pitanjima prolaznosti vremena i zaborava, fenomenu snova i slično.

Posebna dimenzija koju promišlja istraživačica vezana je za imenovane momenta razlike jer on čini da se romska književnost diferencira u odnosu na veće istorije nacionalnih književnosti, a to je velik broj ženskih imena. Navedena opaska se može povezati i sa konkretnim a bitnim stavom Tahirović-Sijerčić o polju ispitivanja književnosti. Dakle, ona upozorava na nedostatnost istraživanja neromskih naučnica, što se dodatno usložnjava na način na koji Vuksanović ocjenjuje kao projektovanje situacija „iz drugih nacionalnih književnosti [...] u romsku, kad su u pitanju žene“ (Vuksanović 2022: 63). U odnosu na poziciju istraživanja koju sam obrazložila u prva dva poglavlja rada – ne bih se složila sa predodžbom Vuksanović koja podvlači nemogućnost da se iz anglosaksonskog konteksta projektuju u romsku književnost i kanon. Doduše, ne radi se o projektovanju, koliko o ispitivanju elastičnosti teorijskih postavki, razmatranjima specifičnosti različitih kultura i politikama filozofije prevođenja. Uvažavajući i pretendujući da razumijem karakteristike ženske romske i uopšte

³² S preciznim identificiranjem Đurićevog pristupa nadalje se objašnjava pozicioniranje Gine Ranjičić. Autor vidi pjesnikinju kao začetnicu romske lirike u Srbiji, ali također paradoksalno „stavlja zabran na tumačenje njenih dela, za šta mu je (neupitni) argument kvantitet pesama“ (Vuksanović 2022: 63), pa se s razlogom istraživačica pita kako je moguće ne vrednovati poeziju i pjesnikinju, a smatrati je za pionirku romske lirike.

³³ U rubrici pod nazivom: *Antologija romske poezije na prostoru nekadašnje Jugoslavije*.

književnosti ove/ovih zajednica osvijestila bih ginokritičku potrebu rekonstrukcije ženske literarne tradicije, o kojoj nije moguće pisati bez herstorijskog uvida u početke ženskog pisanja bez obzira na sam odraz iskustva patrijarhata i njegove refleksije u tekstovima.³⁴

U trećem najobimnijem poglavlju rada Iskra Vuksanović se koncentrira na noseću tezu disertacije, a to su interpretacije djela Gordane Đurić, Desanke Randelović, Jelene Savi, te Hedine Trahirović-Sijerčić. Zajednički nazivnik imenovanim spisateljicama i njihovim djelima jeste „rod, pripadnost romskom narodu, rođenje u zemljama regiona“ (Vuksanović 2022: 263). Iako u središte literarne pažnje, odnosno iskaza spisateljice stavljaju žensko iskustvo filtrirano romskim identitetom i pripadnošću zajednici, njihovi načini književne vizije razlikuju ili se „i kod jedne književnice kompleksu pitanja pristupa sa različitih strana (na primer, kritika rasizma ide kroz pitanje jezika, boje kože)“ (Vuksanović 2022: 263).

Autorica disertacije djelo i biografiju Gordane Đurić stavlja u kontekst sa istorijom ističući podatak da je ona bila jedina romska pjesnikinja sa objavljenom dvojezičnom zbirkom u Jugoslaviji. Prema ocjeni Iskre Vuksanović zbirka pjesama *Dukhaldo ilo / Ranjeno srce* sadrži širok krug motiva povezanih sa ženskim iskustvom i sa pripadnošću romskom narodu. Naime, knjiga Gordane Đurić je i jezički „dvostruko ženska jer je u njoj spoj kreacije dve žene, autorke i prevoditeljke i priređivačice [Ruže Dimić]“ (Vuksanović 2022: 106). Kako Vuksanović pojašnjava pjesnikinjin lirski subjekt je u prvom licu (*Ja i Mi*), pri čemu se kolektivna identifikacija prožima emocijom ljubavi i tradicijom. I upravo

³⁴ Svakako valja napomenuti da je obzirnost s kojom Vuksanović pristupa ovom polju sasvim opravdana, te kao i odnos prema konstrukciji teorijskog pristupa kojim podsjeća da je neopodno voditi računa o kontekstu same romske književnosti. Međutim, imajući uvid u literarne uratke južnoslavenskih romskih spisateljica, moguće je steći opšti utisak o polju, pogotovo u spektru tematsko-motivskog snopa preko kojeg se može formirati slika o romskoj ženskoj književnosti i pravcima razvitka u smjeru emancipacijskih praksi pisanja. Naravno da patrijarhat ne mora biti početak svake linije ženske književnosti, iako koncept patrijarhata donekle Vuksanović spočitava Trahirović-Sijerčić, ali može biti čak i nesvjesna praksa koja i dalje podrazumijeva opisivanje života žene i njenih iskustava u konkretnom društvu i kao takva je podložna naučnim istraživanjima. Stoga, posvetila bih se čitanju tekstova autorki, ali ne bih lako odbacivala ni teorijske pretpostavke Ellen Moers (1977), Elaine Showalter (1977), Sandre Gilbert & Susan Gubar (1979) i na koncu Toril Moi (1985) koje mogu biti od pomoći za prepoznavanje i uključivanje razlika, ali i iskra za kreiranje vlastitih pristupa dakako inoviranih feminističkim teorijama kakve su dekolonijalne studije koje streme ka formiranju pravde za sve potlačene.

se u mjestima tumačenja tradicionalnog iskustva poput kletve i sna, motiva odlaska i puta razotkriva antikolonijalni stav zastupljen u „tematsko-motivskom sloju upućuje na iskustva Roma“ (Vuksanović 2022: 264). Baš kao i jezici, žensko i romsko iskustvo se prepliću, razobličavajući se pod teretom položaja drugosti. Gledano u cjelosti, Đurić afirmiše romsku kulturu upotrebom romskog jezika, ali i otporom prema svakoj vrsti agresije, odnosno pozivanjem na ideju mira.

Poeziju iz zbirke *U snopu pesme* Desanke Ranđelović, istraživačica je analizirala u sferama otpora prema rasizmu, teme porodice i čerge, ženskog iskustva, ali i na teme političke krize vezane za čin bombardovanja 1999. godine. U polje književnosti, smatra Iskra Vuksanović, pjesnikinja je uvela mnogobrojne simbole povezane sa romskom kulturom i realizirane kroz iskustvo putovanja, rasističkih napada, boje kože i vjere, porodičnih odnosa, figure majke i drugih elemenata tradicije. Prema analizi, pjesnikinjino lirsko Ja je subjektivizirano kroz empatiju ka drugima/potlačenima i kroz otpor prema nasilju i apsolutnoj dehumanizaciji svijeta. Lirsko Ja se centrira tematizovanjem sopstva vezanog za odsustvo/prisustvo, tijelo/emocije ili kontakt sa sobom motiviran bjekstvom. „Ja trpi“ maltretiranje, ali istovremeno i raste kroz ženski rod putem „smeha, kratkog, koji je ironijski odgovor na situaciju, iskustvo“ (Vuksanović 2022: 131). Svijest o ženskom spolu/rodu je prozvedena na bazi pripadnosti, drugosti i identiteta, što je sve determinirano kolektivnim glasom Romkinja, te se otvara u poigravanju sa izrazom i moći pjevanja. Analiza zbirke Desanke Ranđelović je poentirana kroz antikolonijalnu optiku u pogledu oglašavanja romskog i porodičnog, kože i tijela, otpora nasilju i afirmacije drugosti.

Narednim poglavljem disertacije autorka se fokusira na postmodernistički pjesnički iskaz Jelene Savić koja se znatno drugačije okušava u odnosu na ostale pjesnikinje, propitujući različite poetske forme, teorije, vizuelne elemente, ali i potražujući jezička rješenja pri tekstualizaciji ženskog iskustva u djelomičnom dodiru sa nacionalnom pripadnosti. U središtu pažnje je zbirka *Eksplozivne trunčice*, koju je nemoguće interpretirati bez uvida u pjesnikinjin stručni i aktivistički rad, blog³⁵, periodično publiciranje i AŽIN-ovu školu. Zahvaljujući ovakvoj širini rad Jelene Savić se recipira kroz feminističku i antirasističku potku

³⁵Istraživačica povodom objavljivanja radova na blogu ističe da Jelena Savić na taj način preuzima i „ozvaničava autsajdersku poziciju u odnosu na dominantnu književnu produkciju“ (Vuksanović 2022: 149).

Blog Jelene Savić: <https://usernameka.wordpress.com/> (Pristupljeno: 16.11.2023).

odgovornu za sistemske napade i urušavanje spornih i dominantnih narativa iznutra. Tragom istraživanja Dubravke Đurić o Jelene Savić, Iskra Vuksanović je ove sadržaje istakla, a posebno političke iskaze o sopstvenom statusu, nasilju nad ženama, mizoginiji i rasizmu, te pluralizmu tema i motiva. Pristupajući analizi pjesama, Vuksanović ističe presudnost spoznaja o ženskom tijelu, prve pojave biseksualnosti u ženskoj romskoj književnosti nalazeći da se u njenim temama uspostavlja figura „mračne žene i njenog ponašanja [koji] oslikavaju prisutne procese prema kojima se Ja otvara“ (Vuksanović 2022: 160). U vezi s tijelom je subjekt, lirsko Ja koje djeluje kroz odnose prema sebi/sopstvu, ali i prema drugima, npr. u odnosu sa bijelim ženama. Dakle, Ja se artikulira pisanjem i u doslovnom i emotivnom susretu sa drugima i istima. „Žensko vodeno Ja u vezi je sa tradicijom ženskog pisanja, dok upuće na nestalnost, proticanje“ (Vuksanović 2022: 155). Pjesnikinja ošto kritikuje i patrijarhat, posebno funkciju i stereotipe, kao i težinu života koji se vezuju za Romkinje. Stoga, se ova tema uobličava u duhu auto-emancipacije specifično posvjedočene simbolizacijom motiva djevojčice Romkinje koja nema olovku/moć. Prema zaključcima istraživačice, Savić ima drugačiji put od drugih romskih spisateljica, zbog šireg raspona tema i tehnika pisanja, umreženosti ideologija i raznovrsnosti pristupa kojima potresa zvanične norme društva.

Kada su u pitanju književna djela Hedine Tahirović-Sijerčić, Iskra Vuksanović se odlučuje za analizu dimenzija žanra poezije i proze, temama represije nad Romima u Evropi, i nad ženom uslijed djelovanja tradicije i opšte diskriminacije. Interpretacija dvojezične pjesničke zbirke *Čuj, osjeti bol! / Ashun, hachar dukh!* i novele *Rom ko grom* ima uporište u jasno artikuliranoj svijesti o feminističkim i postkolonijalnim istraživanjima. Prema navodu Vuksanović, Tahirović-Sijerčić se hvata u koštac sa opozicionim opisom iskustva romske populacije nasuprot kojeg je etablirano dominantno iskustvo bijelih ljudi, najčešće onih koji vrše nasilje nad Romima. Nesrazmjer u moći i boli potčinjavanja, iskazan je stanjem opasnosti, emocijama nesreće i tihe sreće koju proizvodi zajedništvo jednog naroda. Kao dominantan motiv – nesreća romskog naroda je u poeziji Tahirović-Sijerčić uopštena i pretočena u krajnje taktilnu sferu kroz stanje ugroženosti koje izazivaju hladnoća, plač, prosjačenje, sram, usamljenost itd. S druge strane, istraživačica kao i kod drugih pjesnikinja, uočava problematiziranje bježanja /bijega u svijet bez nasilja. Taj svijet je simboliziran empatičnom prirodom, ali i procesom ozdravljenja i u vidu snova. U pjesmama koje Vuksanović pripisuje porodičnom krugu, Tahirović-Sijerčić gradi poetske figure oca, kćeri i majke. U intrigantnom odnosu majke i kćeri pjesnikinja upliće osjećaj za tradiciju u domeni zaštite potomstva, amaneta i More. Istraživačica se

fokusira na magijske obrasce koje upotrebljava pjesnikinja u smjeru problematiziranja uroka, gatanja, romske ptice i odnosa ka drugoj ženi.

Ciklus od šest pjesama s naslovom *CV* i pratećim brojem koju sječe pjesma *LOGIKA / LOGIKA* posvećen je kritici stvaranja stereotipa o narodima. Iz pozicije lirskog subjekta žene se na izvjestan način kreira životopis ili rezime iskustva Romkinja u Evropi, prožeto strahom, nasiljem, progonom, odnosno rasizmom i diskriminacijom. Ovaj ciklus, prema tumačenju Vuksanović, s čime se slažem, tematizira i značajne motive negiranja romskog jezika i problema pismenosti. Ciklus *CV* ispisan je iz hrabre autsajderske pozicije, pri čemu glas žene upućuje na „strah kao posledicu sveukupnog nehumanog tretmana“ (Vuksanović 2022: 201) i dodala bih na višestruku represiju. Usljed skretanja pažnje na drugačiju perspektivu Ja pjesnikinje, Iskra Vuksanović apelira da glas Hedine Tahirović-Sijerčić predstavlja jednu od „najsubverzivnijih kritika Evrope“ (Vuksanović 2022: 202). U pjesmi se ukazuje na bipolarnost kontinenta, dok se istovremeno ojačava drugačija optike one „koja zbog diskriminacije putuje, vidi Evropu pod drugim (neturističkim) svetlom“ (Vuksanović 2022: 204). Interpretaciju pjesama Hedine Tahirović-Sijerčić, istraživačica zaključuje sa afirmiranjem važnosti tematiziranja: ženskog života pod patrijarhatom, odnosa sa drugima, sporazumijevanja između žena, i na koncu spram smrti i granica.

Analizom autobiografske novele *Rom k'o Grom* Iskra Vuksanović primjećuje dvije cjeline, prva uključuje sjećanje na djetinjstvo i život u romskoj mahali u Sarajevu, dok druga uključuje poziciju izbjeglice i problematizira sjećanje na početak rata u Sarajevu, i uopšte susret kolektivnog i intimnog plana. Kada je u pitanju novela Tahirović-Sijerčić, okosnicu doktorskog rada sačinjava ispitivanje očevog naloga za pamćenjem, prvobitno Holokausta (sadržanog u sjećanju), a potom i kompleksne porodične istorije isprepletene naglašenim patrijarhalnim odnosima. Priču upotpunjuju i drugi elementi koji se vizualiziraju u tekstu, a kojima su obuhvaćeni značajni fenomeni nasilja, razlike, negativne polarizacije bijelosti i romskog naslijeđa, jezika i odrastanja, vaspitanja djece, odjevanja i slično. Specifičan aspekt pripovijedanja čini autobiografski ton (unutar kojeg bi se podvlačim – mogao dublje ispitati ženski subjekt i način na koji se on kreira u tijelu teksta) i koreliranje intimnih iskustava autorke sa tekstem, na način da je Hedina Tahirović-Sijerčić donijela intimna iskustva na primjeru novinarskog rada, odnosa rata i smrti, bola za izgubljenom arhivom, ali i izbjeglištva kao egzila. Iskra Vuksanović je u disertaciji analizu zbirke poezije i novele determinisala teorijskim pristupom i činjenicom da je materijal u cijelosti posvećen temi života u romskoj zajednici, tradiciji, vredonosnim sistemima, položaju žene i pitanju romskog jezika. I na koncu kao potvrdu vrijednosti

književnog rada Tahirović-Sijerčić, istraživačica naglašava da se je unutar obje književne forme uspjela kritikovati patrijarhat, nasilje, nacionalizam i rasizam.

5. Skica za buduća transnacionalna i dekolonijalna istraživanja nepoznatih djela romskih spisateljica

S obzirom na činjenicu da je forma književnih studija organizirana na određene teme, tako i u istraživačkim radovima Hedine Tahirović-Sijerčić i Iskre Vuksanović birani korpusi su usklađeni sa potrebama dokazivanja hipoteza i otvaranja značajnih pitanja u poljima naše romologije. Iz tog razloga se otvara pitanje budućnosti romističkih studija kad su u pitanju romske spisateljice u južnoslavenskom kontekstu, a koje nisu obuhvaćene ovim i ranijim istaživanjima. Stoga ću u nastavku mog rada dati kratki prikaz djela koje bi trebalo izučavati s pozicije specifične vizure margine kao kritike „dominantne rasne, klasne i seksističke hegemonije“ to jest analize elemenata kulture koja se „suprotstavlja“ (huks 2006: 16) i prijeti dominaciji.

Upravo transnacionalnim i dekolonijalnim feminizmom se gradi teorijski okvir koji sadržava književne razlike, pri tome prevodeći „višedimenzionalnu analizu ugnjetavanja“ (Vergès 2023: 38) u području rase, seksualnosti, nacije, klase, spola i sličnih granica i ograničenja. Buduća romološka istraživanja bi svakako uključivala interpretaciju zbirke *E Halejski kometa / Halejeva kometa* (2004) Dragice Kalderaš, rada *E ćirešin ande lulugi / Trešnja u cvetu* (2005), izbora dječije poezije i tradicionalnih romskih pjesama. Iako je Kladeraš relativno kasno počela da piše poeziju, poetski diskurs koji upotrebljava usredsređen je na sudbinu i karakteristike romskog naroda, odnos ka drugim ženama i filozofiju prirode. Za njene pjesme se stiče utisak da su one „njene sestre, ne kćeri, jer su joj potpuno ravnopravne, istorodne“.³⁶ U *Halajevoj kometi* za koju sama autorka ističe da je „ceo moj život“ (Kladeraš 2007: 145) se tematizira odnos žene i muškarca, ovičen nesrećnom ljubavi.³⁷ Istovremeno, i pojedinačne i grupne analize bi uključivale i autorke

³⁶ Navod preuzet iz biografije pjesnikinje koju prate nekolike pjesme, a koje su objavljene u tematskom broju časopisa *Sarajevske sveske* br. 39/40, 2012 godine pod nazivom „Da li je Balkan muškog roda?“ u kojem je objavljen izbor „(NE)VIDLJIVI: Antologija romske poezije“. Web: <https://sveske.ba/en/autori/d/dragica-kalderas> (Preuzeto: 19.11.2023).

³⁷ Lična priča pjesnikinje pod nazivom „Dragica (1958), Vršac“ je zastupljena u knjizi *Romkinje 2* (2007) urednice Svenke Savić.

Zvezdanu Lazić, Sandru S., Feridu Jašarević³⁸, Danijelu Živković i Dušicu Stupar. S druge strane, bavljenje poezijom za djecu, žanrom ljubavne lirike i pjesama o romskom životu, te fenomenu romske duše nagrađivane spisateljice Maje Jovanović u zbirci *Lutajuće srce / Phirutno jilo* (2018) mogle bi se zasnovati na autorskoj težnji za izgradnjom specifičnog stila, razvitka i samosvijesti o poziciji i ulozi pjesnikinje, te na suzbijanju predrasuda i „stereotipa o Romkinjama“ za koje sama Jovanović ističe da su polje suočavanja i borbe, prožeto „njihovim proživljenim spoznajama i osjećajima“ (Jovanović 2020: 21). Istraživački problem bi se dodatno usložio sa tumačenjem spisateljske dekonstrukcije sistema i šire dijapazona iskazivanja osjećaja svijeta i borbe, na kojima insistira Françoise Vergès.

U književnom smislu bi bilo zanimljivo razotkriti načine pripovijedanja i motive, odnosno analizirati narativno-žurnalističke priče iz zbornika *Romanipe – iz sjene na svjetlo* (2021). Pri istraživanju ove višeslojne i žanrovski neuhvatljive zbirke valjalo bi voditi posebnog računa o poetici žanrova i načinu pre/upisivanja autobiografskih tekstova u prostore književnosti. Stoga, autorke Maja Grubišić, Selma Pezerović, Miridita Saliu, Vedrana Šajn, Hedina Tahirović-Sijerčić i Nataša Tasić-Knežević koje pišu iz popularne, ali obremenjene ich-forme o sopstvenim sjećanjima, iskustvima često baziranim na diskriminaciji, bile bi savim pogodne za proučavanje intesekcije iskustva i teksta, to jest subjekcije ženskog romskog subjekta u tijelo teksta.

U ovaj korpus bi trebalo nadodati i pjesnikinje Jelenku Kovačić, Mladenku Šarkezi, Marinu Breza i Madalinu Breza koje su na slovenačku književnu scenu stupile sa dvojezičnom antologijom *Lunin prstan: romski zbornik* (1994). Nadalje, u slovenačkom literarnom kontekstu pažnju izazivaju pjesničke zbirke pod znakom angažmana u kojima se tematiziraju iskustva ženskog romskog porijekla: *Pesem je rojena solza* (1996) i *Po sledeh jutra* (2007) pomenute Mladenske Šarkezi, kao i *Pomisli name / Domislin pe pu mande* (1999) poznate autorke Jelenke Kovačić. S obzirom na podzastupljenost proznih formi u oblasti romske ženske književnosti, o čemu je već bilo riječi, najizazovnije analize bi obuhvatale roman *Dekle z bonboni* (2013, 2020) autorki Jasmine Ahmetaj i Marte Gregorčič. U ovom romanu za omladinu, Ahmetaj svjedoči o romskoj zajednici i mjestu žene u tom izrazito tradicionalnom i ćutljivom svijestu koji ne poznaje ženski govor i odriče mu povjerenje. Kontekstualizirano sa moći govora izražavanje spisateljice postaje oblik protesta protiv

³⁸ *Poezija rromani: antologija e rromane poezijači ani Jugoslavija / Poezija romska: antologija romske poezije u Jugoslaviji*. Ur. Alija Krasnići i Mehmed Saćip. Niš: Savet Smotre, 1999.

seksističkog, rasnog, ali dodala bih i riječima Audre Lorde i protiv „klasnog pitanja“ (Lord 2002: 103). U maniru autobiografskog pripovijedanja se opisuju događaji rane udaje (izraženo problematičnih u romskim tradicionalnim zajednicama) i prodaje djevojčice u Njemačku gdje trpi različite forme nasilja, odnosa sa neromima i jaza u različitim grupama. Njeno štivo je isprepleteno sa razmatranjima pitanja isključivanja iz romske zajednice koja ima vlastita pravila i sistem, zadaćama ženskog aktivizma i obrazovanja, sa borbom sa prihvatanjem identiteta i kulture. Ključ za interpretaciju *Dekle z bonboni* leži u formi kojom Ahmetaj razotkriva sopstvo i „različite strategije preživljavanja, borbe za oslobođenje za kojima traga svjedokinja“ [...] pritom „oblikujući snažnu potrebu da razumiju kako nepravda, razočarenje i dehumanizacija oblikuju i zauzimaju mjesto u društvu“ (Gregorčič 2018: 61-75). Premda prožet naivnim gledištem na emocije ljubavi i patnje, ovaj roman je bitan za paradigmu južnoslavenskog ženskog romskog književnog pokreta i kulture, pogotovo u dimenzijama obračuna sa krutim i epistemološkim stereotipima i tabuima, diskriminacijom i neprestanim nasiljem nad Romkinjama, koje tek trebamo osvijestiti i raditi na suzbijanju.

6. Zaključak

U ovom istraživanju pošla sam od naučne obaveze da razotkrijem značaj romske ženske književnosti nastale u južnoslavenskom kontekstu. S obzirom na epistemološki nesaglediv aksiom diskriminacije Romkinja/Roma, moj zadatak je proizašao na bazi analize kulture i prevashodno književnosti s aspekta transnacionalnog i dekolonijalnog feminizma. U teorijski konstrukt sam ugradila filozofije prevođenja sa kulturama u kontaktu kako bih omogućila i time afirmirala susret romologije i romistike sa bosanskohercegovačkim, kao i južnoslavenskim studijama. Prevođenje sam iskoristila na način da ostvarim doprinos unutar polja ograničenog znanja, prevazilazeći, ali i razrajući domete stereotipija o identitetu i kulturo-rasizmu koji se reflektiraju na stvaralaštvo i književni rad romskih spisateljica, prvenstveno pjesnikinja. Prevođenje romske književnosti sa dominantnim književnostima u regiji sam uspostavila kao oblik otpora stvorivši azil za odbačenu, isključenu i potčinjenu romsku kulturu. U svom narednom koraku sam predstavila povezivanje prostora romske zajednice i onih zajednica južnoslavenskih naroda, njihovih diskursa i narativa, na način da sam opisala i upratila ideju nejednakosti i isključenosti kroz istoriju, zahtjevajući i u cilju uključivanja romske ženske književnosti u sisteme izučavanja. Iako je fokus isključivo na pojedinačnim ostvarenjima romske ženske kulture i pionirskim istraživanjima, odnosno izazovu margini, razmatranje

konteksta kroz formiranje korpusa – romska ženska književnost južnoslavenskog kruga – omogućava realizaciju dijaloga. Nadasve ovim prevođenjem među kulturama ostvarujem kontakt margine i centra, velikih i malih kultura. Dekonstrukcijom dominantnih znanja i uopšte epistemičke nepravde, ostvarila sam i cilj afirmacije i proširivanja znanja putem opisivanja romske ženske književnosti.

Moje istraživanje daje odgovor na vježbanje filozofije prevođenja, kroz prizmu pozicije naučnice u transnacionalnom i dekolonijalnom feminizmu, a koja proizlazi iz osjetljivog pitanja privilegija i potrebe za savezništvom. Na bazi tih unutrašnjih i vanjskih preispitivanja uradila sam svoj zadatak i doprinijela ideji o suzbijanju rasizma, te pomoći oslobođenja Romkinje u cilju postizanja pravde za sve ljude. Postavljanjem predmeta istraživanja, uočila sam i opisala težnju za doprinos u rekonstrukciji ženske romske književne tradicije u južnoslavenskom kontekstu, koju prati i cilj sprečavanja kontinuiranog brisanja Druge – Romkinje. U zadatak razmatranja interseksionalnosti u problemu rasijaliziranosti Romkinja i dvostruke drugosti, dekolonijalnom interpretacijom specifičnih motiva podrila sam narative koji proizvode i oblikuju, te osiguravaju erupciju priča o rasizmu, stereotipima, ženskim iskustvima i identitetu, tradiciji, diskriminaciji i postojanju podređenih ljudi i kultura.

U poglavlju rada o vidljivosti romske ženske književnosti, ali i u odnosu na teorijsku postavku rada mapirala sam prva naučna istraživanja ovog polja dajući kratak katalog radova, i uz predstavljanje presudnog romološkog rada dvije naučnice – Hedine Tahirović-Sijerčić i Iskre Vuksanović. U njihovim studijama *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* (na primjeru šest romskih spisateljica: Akile Eminove, Desnake Ristić Randelović, Maje Familić, Gordane Đurić, Amele Avdić i Izete Sejdović), i u *Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Randelović, Jelene Savić i Hedine Tahirović Sijerčić* – naučnice su fokusirane na opis, analizu i prepoznavanje palete motiva koji se pojavljuju u djelima spisateljica. Pomno sam pratila linije interpretacije motiva u poeziji i prozi naših romskih autorki, a koje su povezane sa iskustvima rasizma, opisivanjem ženskih pitanja i efekata koje patrijarhalna tradicija ima po njih. Takva analiza nije odvojena od konteksta, štaviše ona računa sa pronicanjem u društveni ambijent u kojem djeluju sve spisateljice. Iz tog razloga za ovo naučno istraživanje postaje presudan način na koji se demonstriraju u tekstu nemila iskustva preloma društva preko ženskog roda. Skrećući pažnju na rad Tahirović-Sijerčić i Vuksanović, to jest na njihove istraživačke pristupe, posebno vodeći računa o njihovom porijeklu, afirmirala sam prevođenje,

savezništvo, te pomogla auto-emancipacijske napore romskih zajednica za stvaranjem prostora slobode u kojima će biti omogućena ispitivanja epistemoloških postavki svijeta. Istovremeno, otvorila sam zatvorene prostore za uzajamni kontakt dva polja, podrila ideje centra i margine u klasičnim tumačenjima i narativima. Osim toga, za vrijeme predstavljanja studija, koristila sam prostor da upišem nove podatke do kojih sam dolazila istraživanjem, s čime sam nužno dovela do proširenja polja i ostvarenja utilitarnosti vlastitih naučnih znanja.

Proširujući ovo bitno osjetljivo polje istraživanja napravila sam svojevrsnu mapu ili skicu za buduća transnacionalne i dekolonijalne feminističke analize i postavke za interpretaciju poetskih i prozних djela romskih spisateljica koje nisu obuhvaćene razmatranim studijama. U cijelosti ovaj rad, nastao je s vjerovanjem i posvećenošću u identificiranju, ohrabrenju, entuzijazmu i okretanju pažnje na razvoj južnoslavenskog romskog ženskog književnog i kulturnog pokreta.

Literatura:

- Acković, Dragoljub. "Romene poetikane mirikla: antologija romana poeziaki kotar thana nakhutna Jugolaviake = Romski poetski biseri: antologija romske poezije sa prostora bivše Jugoslavije". *Sarajevske Sveske* 39/40, (2012): 381–383.
- Alexander, M. Jacqui, and Chandra Talpade Mohanty. "Cartographies of Knowledge and Power: Transnational Feminism as Radical Praxis." *Critical Transnational Feminist Praxis*. Ed. Amanda Lock Swarr and Richa Nagar. Albany, NY: SUNY P, 2010. 23-45.
- Bura, Marina. „Strašne žene: Gayatri C. Spivak – u obranu humanosti protiv intelektualnog kolonijalizma“. *WoxFeminae: Prostor rodne i medijske kulture 'K-zona'*, 2023. <https://voxfeminae.net/strasne-zene/gayatri-c-spivak-u-obranu-humanosti-protiv-intelektualnog-kolonijalizma/> (Pristupljeno: 02.11.2023)
- Dalbello, Marija. „Prilog bibliografiji o Romima (Ciganima) u SFRJ s posebnim obzirom na etnološku i folklorističku građu u periodici.“ *Jezik i kultura Roma*. Ur. Milan Šipka. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989. 421-441.
- Demir, Ljatif. „Književni i jezički aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji“. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2017.
- Demir, Ljatif. „Recenzija rukopisa: Hedina Tahirović-Sijerčić, Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije“. *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije*. Hedina Tahirović-Sijerčić. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2016. 13-14.
- Dojčinović, Biljana. "Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije." *Ženske*

- studije: *časopis za feminističku teoriju* 5-6 (1996): 63-85.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo "Sveti Sava", 1993.
- Đurić, Rajko. *Romologija*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, 2021.
- Đurić, Rajko. *Istorija romske književnosti*. Vršac: KOV – Književna opština Vršac, 2010.
- Gregorčič, Marta. "Silenced Epistemologies: The power of testimonies and critical auto/biographies for contemporary education." *Andragoška spoznanja* 24.1 (2018): 61-75.
- Hundle, Anneeth Kaur et al. "What is the transnational in transnational feminist research?." *Feminist Review* 121.1 (2019): 3-8.
- Iveković, Rada. *Politike prevođenja*. Zagreb: Fraktura, 2022.
- Kledzik, Emilia. „Roma art as postcolonial Contact Zone: Re-Enchanting the World by Małgorzata Mirga-Tas“. *Approaches to a "new" World Literature: Romani Literature(s) as (re-)writing and self-empowerment*. Eds. Lorely French & Marina Ortrud M. Hertrampf. München: AVM – Akademische Verlagsgemeinschaft München, 2023. 97-121.
- Libartes, magazin za umetnost, kulturu i društvena pitanja, temat: Identiteti, br. XXII, juli. Web platforma: <https://libartes.rs/arhiva/identitet-broj-xxii-jul-2021/> (Pristupljeno: 17.11.2023).
- Lord, Odri. *Sestra autsajderka: eseji i govori*. Prevod: Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 & Žene u crnom, 2002.
- Marushiakova, Elena, and Veselin Popov. „The First Romani Poet“. *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*. Vol. 22. Bristol: University of Hertfordshire Press, 2001. 79-83.
- Mason, L. Corinne. "Transnational Feminism". *Feminist Issues: Race, Class and Sexuality*, 6th ed. Ed. Mandell, Nancy, and Jennifer L. Johnson. Toronto: Pearson, 2017. 62-89.
- Mohanty, Chandra Talpade. "Under western eyes" revisited: Feminist solidarity through anticapitalist struggles." *Signs: Journal of Women in culture and Society* 28.2 (2003): 499-535.
- Muzej romske kulture: <https://muzejromskekulture.rs/> (Pristupljeno: 14.11.2023)
- Pezerović, Selma. 2022. „Danas povijest pišu i žene“. *Phralipen – Glasilo za romske nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Web: <https://phralipen.hr/2022/10/12/danas-povijest-pisu-i-zene/> (Pristupljeno: 14.11.2023).
- Phralipen*, glasilo romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, br. 13, temat: 'Književnost je ženskog roda', ožujak/travanj, 2020.
- Poezija rromani: antologija e rromane poezijaći ani Jugoslavija/Poezija romska: antologija romske poezije u Jugoslaviji*. Ur. Alija Krasnići i Mehmed Saćip. Niš: Savet Smotre, 1999.
- Romanipe – iz sjene na svjetlo (2021). Ur. Maja Grubišić i Selma Pezerović. Zagreb: SRRH „KALI SARA“.
- Romkinje 2. 2007. „Dragica (1958), Vršac“ Ur. Svenka Savić, Novi Sad : Futura

- publikacije: Ženske studije i istraživanja „Mileva Marić Ainštajn“, (Novi Sad : Futura publikacije
- Savić, Jelena. Blog. Web: <https://usernamekaspoetry.wordpress.com/> & <https://usernameka.wordpress.com/> (Pristupljeno: 16.11.2023).
- Sijerčić, Hedina. 2007. „Roma Women in Bosnia and Herzegovina.“ Speech by Hedina Sijerčić at a conference during the Festival Tzigane Romani Yag / Romani Yag Gypsy Festival in Montreal, Quebec, Canada on October 14, 2007. Web source: <https://kopachi.com/articles/roma-women-in-bosnia-and-herzegovina-hedina-sijercic/> (Pristupljeno: 01.11.2023)
- Sikimić, Biljana. „Hedina Tahirović-Sijerčić: osvajanje romološkog naučnog prostora“. *Kulturni kapital Roma: Književno stvaralaštvo dr. Hedine Tahirović-Sijerčić*, brošura objavljena uz finansijsku podršku Evropske unije i Vijeća Evrope, Sarajevo, 2022, 23-24.
- Spivak, Chakravorty Gayatri. *Nacionalizam i imaginacija*. Zagreb: Fraktura, 2011.
- Tahirović Sijerčić, Hedina. *Romani Čhib: posebni osvrti na jezik i kulturu Roma*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2019.
- Tahirović-Sijerčić, Hedina. „Romani Identity“. *A Romani Women's Anthology: Spectrum of the Blue Water*. Ur. Hedina Tahirović Sijerčić and Cynthia Levine-Rasky, Canada: Inanna Publications, 2017, 13-41.
- Tahirović Sijerčić, Hedina. *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije*. Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke: Mostar, 2016.
- Tahirović-Sijerčić. *Čuj, osjeti bol! Ashun, hachar dukh!* Sarajevo: KNS, 2010.
- Talpade Mohanty, Chandra. *Feminism Without Borders. Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham & London: Duke University Press, 2003.
- Todorović, Dragan. „Kulturni identitet Roma“. *Društveni i kulturni potencijal Roma u Srbiji*. Ur. Valentina Sokolovska. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2004. 57-77.
- Vergès, Françoise. *Dekolonijalni feminizam*. Zagreb: Multimedijalni institut, 2023.
- Vuksanović, Iskra. „Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Randelović, Jelene Savić, Hedine Tahirović Sijerčić.“ Doktorska disertacija. Univerzitet Novi Sad – University Centre for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research / UCIMSI, 2022. Nacionalni Repozitorijum Disertacija u Srbiji: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/21497> (Pristupljeno: 02.11.2023)
- Zahova, Sofiya. „Introduction“. *Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Eds. Raluca Bianca Roman et al. Schöningh: Brill, 2021. 3-22.
- Zahova, Sofiya. Gordana Đurić. *RomArchive*, 2018. <https://www.romarchive.eu/en/collection/p/gordana-djuric/> (Pristupljeno: 14.11.2023).
- Zahova, Sofiya. *History of Romani literature with Multimedia on Romani kids' publications*. Sofija: Paradigma, 2014.

FROM THE MARGINS TOWARDS THE SOUTH SLAVIC ROMANI WOMEN'S LITERARY AND CULTURAL MOVEMENT

My scientific research on the beginnings of the Yugoslavian Romani women's movement is based on the idea of connection between these two areas, often viewed as mutually exclusive. Therefore, my research is based on a carefully constructed theoretical framework, which includes transnational and decolonial feminist perspectives. Taking into consideration the fact that Romani literature and culture are dismissed due to the systemic production of discrimination and racism, I have dedicated myself to the task of deconstructing the universalization of the stereotypes that delve into romanticization and dollarization or absolute dread of otherness. Within the existing order, the formal systems dispute the minority cultures, and thereby, as Maria Dalbello (1989) claims, the stereotypes about the Romani become metaphors for themselves. The minority cultures are determined by the attitude that, as Françoise Vergès (2023) points out, their authors, male and female, are lower beings without common sense, aesthetics, or abilities, which is mainly reflected in the double otherness of the Romani woman and her work, created within the framework of the dominant knowledge and culture, as well as under the conditions of a difficult tradition of her own community. Since Romani women are perceived as a disturbance to the norm, these women are robbed of their value, and their works are disregarded and rejected. The results of cultural exclusion need to be disputed by transnational and decolonial feminist knowledge focused on the fight against the dominant system, which “dismisses scientific knowledge, aesthetics and entire categories of human beings” (Vergès, 2023: 26).

To fight this ultimateness, it is necessary to reach for a closer investigation of the context, as well as the representation of the praxes of the Romani women writers. Along with reading about Romani women's culture through the lens of decolonial feminism, I have established a transnational connection between South Slavic and Romani women's literature and culture. On another level, that context is best studied compared to the innovative translation philosophy established by Rada Iveković (2022). The translation policies are focused on the resistance to unambiguous systems of knowledge in a way that creates an alternative history that disturbs this knowledge and thereby introduces a metamorphosis of the texts in the act of interpretation. The emphasis is on the negotiation of the positions, the fight against discrimination, and the elimination of cultural racism. The process of transnational translation relativizes the notions of the center and the margin, thereby opening the door to a mutual literary and cultural impact, as well as the recontextualization “within the other (albeit related), culture and language, in this or that form” (Iveković 2022: 303). Therefore, the idea is to open the door from the dominant to the minority cultures. Connecting the spaces of the discourses themselves, I shall identify and question inequality through history, pointing to the “epistemological violence” (Spivak 2011: 99). The result of this action is mirrored in the dismantling and disturbing of the discrimination contained

within the very essence of heteropatriarchal nationalism, which results in the inclusion of Romani women's culture and literature. This research exercise and the interpretation of the specific aspects of the Romani women's culture and literature is performed by questioning the possibilities for the newly created and released context. Connecting the discovered continent of Romani women's literature and culture with engagement, I aim to point my research towards articulating an apparent literary and cultural movement.

This research aims to reconstruct the beginnings of the Romani women's literary and cultural movement. At the same time, I am dealing with the challenge of the unambiguous national corpora by opening those places for understanding different contents. One of the tasks is to describe the context and perspective of women's lives described in and encompassed by these fields through a thorough shakeup of the cultural dogmas, the destruction of false universal truths, and Eurocentric epistemology. On the other hand, my focus is also on creating a map of works written by the first researchers of Romani women's literature and culture, through which I will encompass some of the primary motifs of the artistic expression of our Romani women writers. The object and aims of my research are defined by the task of reconstructing the Romani women's literature within a Yugoslavian context and the suppression of the continued erasure of the Other, as I choose to use decolonial feminist theory. In the chapter *Decolonization: the Romani Sister, not Outsider (Dekoloniziranje: Romkinja sestra, a ne autsajderka)* I perform an intersectional reading (connected to the women's race, class, gender, nation, and sexuality) of the position of the Romani woman and their role and engagement in the creation of their own literature and culture. To that end, I refer to my point of view as a female researcher, which determines the aims of translating that culture, examining intercultural connections, and rewriting it in transnational fields. Generating my position, I consider Gayatri Chakravorty Spivak's thesis (2011), which problematizes the opposing discourses and subjects of the marginalized and the privileged. While establishing the communication between these two options, I will tear down the labels of Romani women as outsiders "whose experience and traditions are too 'foreign' to make their understanding possible" (Lord 2022: 104). My role as a researcher is defined by the need for "allyship" due to the ambition to deconstruct the dominant narratives by broadening the knowledge and acknowledging the speech, affirming the Romani women's literature and culture. My allyship activities, stemming from my humanist engagement, exist to contribute to the dismantling of the racialized order and, consequently, suppress separation. Denying the differences comes through the almost normalized "rejection to question false assumptions which result from the wrongful naming of the differences and their influence on human behavior and expectations" (Lord 2002: 102). At the same time, I aim to avoid the traps of civilizational discourse on liberation but also the mimicking of the discourse based on the mere exploitation of women.

Through a scientific intervention, I will consider the history of racialized women and their work on reviving and affirming their culture. A characteristic of the Romani women writers' works is their writing of how they dismantle the

stereotypes about them, the stigmatization, marginalization, and discrimination that interweave through their experiences, creating a basis for the creation of the viewpoint and the motif in writing. That results in a significant challenge and a disturbing of the established orders. The theory I am applying in my research is based on the materialization of identity (the previously mentioned stratification of gender roles) between the epistemic underprivileged and the experience of repression and the systemic oppression of Romani women. If the woman writer determines the character of the narrative, to paraphrase Chandra Talpade Mohanty, then the marginalization that breeds art imposes itself as the key to the reading.

Governed by the assumptions about the value of Others' knowledge and the previously discussed allyship, the research will analyze the idea of translation between the South Slavic and Romani women's literature and culture. Having defined the conditions of the research and answered the questions of why we translate cultures and what the role of the female researcher is, the next question I pose is—how to *translate* cultures? Translation is the “process of an asylum, and it means reciprocity” (Iveković 2022: 155) between the elements and the circumstances of the process, which reflect inequality. In the state of complex translatability or untranslatability, there is a communication gap between the marginalized Romani women's culture and the dominant South Slavic national cultures. Hedina Tahirović- Sijerčić (2016), an influential scholar in Romani studies, calls that gap cultural racism which determines the reception of the Romani, especially in terms of Romani women's literature and culture. Using translation, we can successfully draw attention to the need to dismantle the negation of otherness and aim to suppress the erasure of all traces of the Other and different subjects. On the other hand, the translation process follows the descriptions of the fields of Romani women's literature, which is written in the broader scope of the South Slavic literary field. While translating cultures, this research is an exercise in the conscious speech of justice, and it contributes to creating a space devoid of stereotypes in which the affirmation of Romani women's voices as the important voices of a specific community and a specific society, is possible.

Having created and described the research framework and laid out the theoretical construct, the next step represents the examination of the existing research in the field of Romani studies, specifically that of Romani women's literature and culture. I reach towards the analysis and representation of the earlier research because contemporary literary theory, as practiced in the Yugoslavian centers, almost as a rule, excludes and marginalizes the knowledge of Romani women's literature in our countries. That is how I introduce different modes of research, while, on the other hand, I evaluate the autoemancipative efforts of fellow female researchers from Romani communities. To that end, my efforts are dedicated to the representation and interpretation of the pioneering research of Hedina Tahirović-Sijerčić and Iskra Vuksanović. I complete this chapter by directing readers towards the works of those Romani and non-Romani female researchers that are previously unnoticed, such as the works of Dubravka Đurić, Simbi Husarić-Junuzović and Antonija Raguž. The information

on Romani women writers is rare in general, as confirmed by few titles available through a Google search—*Women Writers from Former Yugoslavia—Selected Romani Poetry Written by Women (Autorice sa prostora bivše Jugoslavije – izabrana romska poezija koju pišu žene)* (an anthology based on Tahirović-Sijerčić's research) or the existence of the thematic edition of *Phralipen* "Literature is Female" („Književnost je ženskog roda“), dedicated to Romani women writers and activists.

The first challenge to interpreting the position of Romani woman in the fields of culture and women's literature was tackled by Hedina Tahirović-Sijerčić. The author, recognizable by her interests in a broad field of different types of social research, made Romani women's literature more available and more visible in her study *Gender Identities in the Romani Women Writers' Literature in Former Yugoslavia (Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije)* (2016). Her effort to make these works more available and visible included the translation level from Romani into Serbian/Montenegrin. Tahirović-Sijerčić based her research on postcolonial theory, with its insight into cultural differences, and the creation of a new identity of Romani women writers. Determined by the struggle to be free from patriarchal tradition and racial stigma, the identity of Romani women writers is written into the texts through the symbols of the Romani tradition: the motifs of escape, road and departure, superstitions, the lack of belonging, the sorrow of the Romani people, and woman's difficult intimate emotions, from the relationship with paterocentric men to the pressures of the tradition. In terms of the creation of a new field, Tahirović-Sijerčić turns towards a gynocritical reconstruction of male literature—being both female and Romani, building the road from the first Romani female poet Gine Ranjičić (as a foremother in creativity) to the literary efforts of the contemporary women writers. Contextualizing gender and the experience of subordination as well as the exploitation based on race and class, the researcher analyzed the processes through which Romani women become subjects of their works. Tahirović-Sijerčić builds a corpus made of poetry and prose produced by Akila Eminova (Macedonia), Desanka Ristić Randelović, Maja Familić and Gordana Đurić (Serbia), Izeta Sejdović (Montenegro) and Amela Avdić (Bosnia and Herzegovina). In her doctoral thesis *Anticolonialism and Gender: the Analysis of the Works of the Romani Women Writers Gordana Đurić, Desanka Randelović, Jelena Savić and Hedina Tahirović Sijerčić (Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Randelović, Jelene Savić i Hedine Tahirović Sijerčić)* (2022) Iskra Vuksanović tests the postcolonial theory using the knowledge of discursive practices and epistemological dogmas of otherness where our Romani women are in question. Starting with the reinterpretation of Gina Ranjičić's inheritance, the researcher identifies the importance of works created by the female writers from the title of her thesis.

In the last chapter of my research, I sketch out the future research that would further broaden our understanding of Romani women's literature through the works of new women writers who have not been included in the study so far. Along with the affirmation of Romani women's literature, as well

as the South Slavic cultures, new research could oppose the domination of the monopoly in knowledge of the existing big cultures. To that end, I point out the main contours of the work by female writers Dragica Kladeraš, Zvezdana Lazić, Sandra S., Ferida Jašarević, Danijela Živković, Dušica Stupar, and Maja Jovanović, but also the authors from the anthology *Romanipe – from the Shadow towards the Light (Romanipe – iz sjene na svjetlo)* (2021) by Maja Grubišić, Selma Pezerović, Miridita Saliu, Vedrana Šajn and Nataša Tasić-Knežević. My sketch includes the Slovenian Romani women writers Jelenka Kovačić, Mladenka Šarkezi, Marina Breza, and Madalina Breza, as well as Jasmina Ahmetaj and Marta Gregorčič.

In this research, I have opened the previously closed spaces of cultures for the contact of two fields and deconstructed the ideas of the centre and the margin in classical interpretations and narratives. The research, observed in its entirety, was created with the belief in and dedication to identifying and encouraging the starting point and enthusiasm for developing the Yugoslavian Romani women's literary and cultural field.

Keywords: transnational feminism, translation, Romani studies, Bosnian and Herzegovinian and Yugoslavian context, literature, culture, the Romani women's movement, decolonial feminism, Hedina Tahirović-Sijerčić, Iskra Vuksanović, Romani women writers.